Acta Illyrica
Godišnjak Udruženja BATHINVS
Godina IV/Broj 4

IZDAVAČ / PUBLISHER:

*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa
i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS*

Topal Osman Paše 20, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

<http://bathinvs.com/>

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER: Dženan Brigić

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF: Edin Veletovac

REDAKCIJA / EDITORIAL BOARD:

Enver Imamović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Milan Lovenjak** (Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani / Faculty of Arts, University of Ljubljana); **Marcel Burić** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb); **Branka Migotti** (Zagreb, Hrvatska / Zagreb, Croatia); **Salmedin Mesihović** (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Ivan Basić** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split); **Olga Pelcer-Vujačić** (Institut za istoriju Univerziteta Crne Gore / Historical institute of the University of Montenegro); **Siniša Bilić-Dujmušić** (Hrvatsko katoličko Sveučilište u Zagrebu / Catholic University of Croatia); **Drago Župarić** (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Bego Omerčević** (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy, University of Tuzla); **Ivan Radman Livaja** (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); **Marko A. Janković** (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade); **Dejan Gazivoda** (Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore / Center for Conservation and Archaeology of Montenegro); **Lucijana Šešelj** (Filozofski fakultet u Sveučilišta u Rijeci / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka); **Amra Šaćić Beća** (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo).

SEKRETAR REDAKCIJE / SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD: Arnela Selimović

RECENZENTSKI ODBOR / ADVISORY BOARD:

Adnan Busuladžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Slaviša Perić** (Arheološki institut, Beograd / Institute of Archaeology, Belgrade); **Jacqueline Balen** (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); **Martina Blečić Kavur** (Fakultet za humanističke studije Univerziteta Primorska / Faculty of Humanities Koper, University of Primorska); **Dragana Nikolić** (Balkanološki institut, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd / Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts); **Almir Marić** (Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru / Faculty of Humanities, "Džemal Bijedić" University of Mostar); **Inga Vilogorac Brčić** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb)

ČASOPIS JE INDEKSIRAN U / JOURNAL INDEXED IN:

C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)

Complementary Index (EBSCO host)

Časopis je štampan uz podršku Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo.
Printing of the journal supported by the Ministry of Culture and Sports of Canton Sarajevo.

*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i
drevnih i klasičnih civilizacija*
BATHINVS

Acta Illyrica

Godišnjak Udruženja BATHINVS
Godina IV/Broj 4

SARAJEVO, 2020.

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR / FOREWORD	7
----------------------------	---

NAUČNI I PREGLEDNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS AND REVIEW ARTICLES

Adnan Kaljanac / Dženan Brigić – Rezultati arheološke prospekcije 2017. godine na prahistorijskom lokalitetu Butmir i njegovo stanje danas / Results of the archeological prospection on the site of Butmir from 2017	17
Aleksandar Jašarević – Igla kao forma specifične materijalne kulture s kraja bronzanog i početka željeznog doba sjeverne Bosne / Pins as a form of specific material culture from the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age in the northern Bosnia	49
Salmedin Mesihović – Otkrivanje homerovskog koda: Tersitov bijes / Discovering the Homeric code: Thersites's rage.....	67
Vjeran Brezak – Menaš – kronika prebjega / Menaš – the chronicle of defector	83
Alka Domić Kunić – Kolapijani – Apijanovi Peonci / Colapiani – Appian's Paeones.....	107
Goran Popović – Novi pristup istraživanju rimske putne komunikacije Salona – Servitium / A new approach to the research of the Roman road Salona – Servitium.....	163
Dženefa Merdanić Šahinović – Administrativno-pravno uređenje rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne u III stoljeću / The administrative and legal regulation of the mining district of northwestern Bosnia in the 3 rd century.....	175
Amra Šaćić Beća – Klesarske greške na antičkim epigrafskim spomenicima sarajevske regije / Stonecutters' mistakes in ancient epigraphic monuments from the Sarajevo region.....	223

PRIKAZI / REVIEWS

Mirza Hebib – Prikaz knjige: <i>Law in the Roman Provinces</i> , (ed.) K. Czajkowski and B. Eckhardt: Oxford University Press, 2020, xii + 526 str.....	241
Damir Deljo – Prikaz knjige: Predrag Novaković, <i>Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope</i> , Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2015, str. 304.	245
Nejra Stovro – Prikaz knjige: Greg Woolf, <i>Rome an Empire's Story</i> , Oxford University Press, Oxford, 2012, 383 str.	249

Fadil Hadžiabdić – Prikaz naučnog časopisa: <i>Godišnjak Udruženja BATHINVS, Acta Illyrica</i> , br. 3, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”, broj III, Sarajevo, 2019, 149 str.	253
Amina Šehović - Prikaz knjige: Miroslava Mirković, <i>Municipijum S. Rimski grad u Kominama kod Pljevalja</i> , Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2013, 159 str.	259
UPUTSTVA AUTORIMA.....	263
ANNUAL JOURNAL OF BATHINVS ASSOCIATION YEARBOOK TEMPLATE.....	265
UPUTSTVA RECENZENTIMA	267
REVIEWER GUIDELINES.....	268
AUTORI OBJAVLJENIH RADOVA	269

Administrativno–pravno uređenje rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne u III stoljeću

Apstrakt: Značaj proučavanja antičkog rudarstva i metalurgije, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, ogleda se u široj slici opće historije ove zemlje, ali i rimske provincijalne historije i arheologije. Iako su antičko rudarstvo i metalurgija bili na izuzetno visokom stepenu razvoja, o tim granama privrede i dalje nedostaju saznanja da bi se stvorila kompletna slika. Uslijed nedostatka antičkih pisanih vrela, najvažniju građu za popunjavanje praznina u znanju o antičkom rudarstvu čine arheološki nalazi, u najvećoj mjeri ostaci rudarskih i metalurških radionica i epigrafski spomenici. Istraživanje antičkog rudarstva, širom Rimskog Carstva, ukazuje na direktnu povezanost evolutivnog razvoja lokalnih, metalurških i rudarskih, pogona sa promjenama u Carskoj upravi. U drugom stoljeću, rudnici su pripadali državi koja ih je davala u najam zakupnicima, tzv. *conductor*. Kako se isti *conductor* javlja na području sjeverozapadne Bosne i u Mursi, u Noriku, kao zakupnik panonskih rudnika željeza, može se pretpostaviti da je ovaj rudarski areal administrativno pripadao provinciji Panoniji. U njemu je pronađeno petnaest epigrafskih spomenika iz trećeg stoljeća koji daju osnov za razumijevanje administrativno–pravnog uređenja rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne. Skoro svi spomenici su podignuti u čast božanstava rimske provincijalne, a izuzetak čine dva spomenika koja se odnose na panonsko božanstvo Sedat. Najzastupljenije božanstvo je *Terra Mater*, čije posvete čine polovinu od ukupnog broja ovih epigrafskih izvora.

Ključne riječi: rudarstvo, administrativno–pravno uređenje, *Terra Mater*, *procurator*, *vilicus*, sjeverozapadna Bosna

Iz vremena rimske uprave, sa teritorija današnje Bosne i Hercegovine, kao jedna od najznačajnijih grana privrede izdvaja se rudarstvo. Bogata željeznom rudom, sjeverozapadna Bosna bila je izložena eksploataciji, a vrhunac iste je dostigla u III stoljeću, za vrijeme dinastije Severa i njihovih nasljednika. Svjedoci tome su epigrafski spomenici, datirani u III stoljeće te poseban fokus istraživanja čine natpisi sa istih i predstavljaju značajan izvor za proučavanje antičkog rudarstva i njemu popratne pojave u vidu administrativno–pravnog uređenja na tom prostoru. Najveća koncentracija spomenutih spomenika pronađena je u dolinama rijeka Sane i Japre, u ostacima antičkih rudarsko–metalurških radionica i pogona. Iako se, uglavnom, datiraju u III stoljeće, prvi dokazi o aktivnosti istih, u antičko doba, potječu iz I stoljeća. Geografskom sistematizacijom, dijele se u dvije skupine, od kojih se jedna odnosi na područje doline rijeke Sane, sa nalazištima kao što su Šehovci, Ljubija, Briševo i Troska kod Starog Majdana, dok drugu skupinu čine nalazišta Blagaj i Maslovare, u dolini rijeke Japre. Kvalitet natpisa na

pronađenim spomenicima varira od izuzetno ruiniranih do onih koji su očuvani u skoro savršenom stanju.

Rudarski distrikt (*territorium metalli*) sjeverozapadne Bosne omeđen je prirodnim granicama u vidu bosanskih planina kao što su Kozara na sjeveru, Manjača na istoku, Vlašić na jugoistoku i Grmeč na jugozapadu.¹ Taj prostor naseljavao je narod, u antičkim izvorima, poznat kao Mezeji.² Sudeći prema popisu stanovništva iz I stoljeća, koji prenosi Plinije Stariji, Mezeji su bili podijeljeni na *civitates*³, imali su 269 dekurija⁴ i stanovništvo od oko 67 000 ljudi.⁵ O Mezejima su pisali Strabon u djelu *Geographia*⁶, Plinije Stariji u *Naturalis Historia*⁷, Klaudije Ptolemej u *Geographiké Hyphégesis*⁸ i Dion Kasije u *Historia Romana*.⁹ Strabon ih spominje kao Panonce, zajedno sa Dicionima, Pirustima i Dezidijatima.¹⁰ U njegovom slučaju, pitanje pripadnosti Mezeja se više očituje kroz geografsku komponentu nego kroz etničku, zbog nedostatka onomastičkih, toponomastičkih i antroponomastičkih elemenata.¹¹ Za Plinija Starijeg¹², Klaudija Ptolemeja¹³ i Kasija Diona¹⁴ Mezeji pripadaju provinciji Dalmaciji, u vidu peregrinskih *civitates*.

¹ Pašalić, 1954, 55–56; Sergejevski, 1963, 92–95; Wilkes, 1969, 350–35.; Basler, 1975–76, 121–216; Dušanić, 1977, 83–85; Ibid., 1980, 46–48; Bojanovski, 1982, 106–112, Ibid., 1983, 119–129; Imamović, 1985, 46–49; Bojanovski, 1988, 273–287; Arheološki leksikon BiH, tom 2, 34–35; Basler, 1999, 93–94; Bojanovski, 1999, 141–147; Šačić, 2016, 161.

² Bojanovski, 1988, 266; Džino, 2010, 151; Mesihović, 2011C, 61; Zaninović, 2015, 460.

³ Arheološki leksikon BiH, Tom I 1988, 108.

⁴ *petunt in eam iura viribus discriptis in decurias CCCXLII Delmatae, XXV Deuri, CCXXXVIII Ditiones, CCLXVIII Maezei, LII Sardeates. in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella. petunt et ex insulis Issaei, Solentini, Separi, Epetini. ab his castella Petuntium, Narestes, Oneum. Narona colonia tertii conventus a Salona LXXX p., adposita cognominissui fluvio a mari XX p. M. Varro LXXXVIII civitates eo ventitasse auctor est. Plin. III, 142*

⁵ Bojanovski, 1988; Mesihović, 2011A, 302.

⁶ *Strab.* VII, 5. 3.

⁷ *Plin.* III, 142

⁸ *Ptol.* II, 16, 5.

⁹ *Cass. Dio.*, LV, 32, 4.

¹⁰ *Ἔθνη δ' ἐστὶ τῶν Παννονίων Βρεῦκοι καὶ Ἀνδιζήτιοι καὶ Διτίωνες καὶ Πειροῦσαι καὶ Μαζαῖοι καὶ Δαισιτιάται, ὧν Βάτων ἡγεμῶν, καὶ ἄλλα ἀσημότερα μικρά, [αἱ] διατείνεαι μέχρι Δαλματίας, σχεδὸν δέ τι καὶ Ἀρδιαίων ἰόντι πρὸς νότον. ἅπαντα [δ'] ἡ ἀπὸ τοῦ μυ κοῦ τοῦ Ἀδρίου παρήκουσα ὄρεινὴ μέχρι τοῦ Ῥιζονικοῦ κόλπου καὶ τῆς Ἀρδιαίων γῆς ... Μεταξὺ πίπτουσα τῆς τε θαλάττης καὶ τῶν Παννονίων ἔθνων. Σχεδὸν δέ τι καὶ ἐντεῦθεν τὴν ἀρχὴν ποιπτεύον τῆς συνεχοῦς περιοδείας ἀναλαβοῦσι μικρὰ τῶν λεχθέντων πρότερον. Ἐφαμεν δ' ἐν τῇ περιοδείᾳ τῆς Ἰταλίας Ἰστρου εἶναι πρώτους τῆς Ἰλλυρικῆς παραλίας, συνεχεῖς τῇ Ἰταλίᾳ καὶ τοῖς Κάρνοις, καὶ διότι μέχρι Πόλας, Ἰστρικῆς πόλεως, προήγαγον οἱ νῦν ἡγεμόνες τοὺς τῆς Ἰταλίας ὄρους. Οὗτοι μὲν οὖν περὶ ὀκτακοσίους σταδίους εἰσὶν ἀπὸ τοῦ μυκοῦ. Τοσοῦτοι δ' εἰσὶ καὶ ἀπὸ τῆς ἄκρας τῆς πρὸ τῶν Πολῶν ἐπὶ Ἀγκῶνα ἐν δεξιᾷ ἔχοντι τὴν Ἑνετικὴν. Ὁ δὲ πᾶς Ἰστρικὸς παράπλους χίλια τριακόσια. *Strab.* VII, 5. 3.*

¹¹ Bojanovski, 1988, 268–269;

¹² Mesihović, 2011A, 301.

¹³ *Ptol.* II, 16, 5.

¹⁴ *Cass. Dio.*, LV, 32, 4.

Dok ih Klaudije Ptolemej ubicira na sjever Dalmacije, kao narod koji naseljava prostor iznad Japoda¹⁵, Dion ih navodi kao učesnike u velikom panonsko–dalmatinskom ustanku gdje ih je 7. godine pobijedio Augustov nećak Germanik.¹⁶ Zajedno sa Japodima, Liburnima i Delmatima, Mezeji su činili četiri najveća civitasa u provinciji Panoniji.¹⁷ Karakalinom (*Caesar Marcus Aurelius Severus Antoninus Pius Augustus*) konstitucijom, 212. godine došlo je do gašenja autonomnih zajednica, poput mezejske peregrinske civitas te do osnivanja municipalne organizacije.¹⁸

Mezeji su, vjerovatnije, bili skupina srodnih manjih zajednica¹⁹, nego čvrsto povezan politički organizam. Zbližavali su ih porijeklo, rodbinske veze i ekonomski interesi.²⁰ Njihov privredni i društveni život odvijao se u političkim i kulturnim centrima, koji su ubicirani na gradinskim naseljima (*castella*, *oppida*), smještenim na dominantnim položajima iznad rijeka i na rubovima polja. Prostor njihovog naseljavanja prvi je spoznao Václav Radimsky²¹, rudarski satnik, koji je tokom svojih istraživanja dolinom rijeke Sane i okolnih mjesta zapazio tragove prahistorijskog i antičkog rudarstva. Radimsky je rezultate svog istraživanja, u vidu pronalaska rimske talionice i drugih arheoloških nalaza, objavio u GZM BiH²², čime je postavio temelj za daljnja istraživanja na tu temu.

Nakon Radimskog, prvo naredno istraživanje obavio je Zemaljski muzej na čelu sa Esadom Pašalićem²³, da bi njegovom smrću, 1967. godine, cjelokupno istraživanje bilo dovedeno u pitanje. Tada je ulogu voditelja istraživanja preuzeo Đuro Basler.²⁴ U članku nazvanom *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, Basler je objedinio i objavio rezultate istraživanja na kojima je radio sa Esadom Pašalićem u Blagaju na Japri. Pronašli su cijeli kompleks metalurškog pogona sa potencijalnim službenim prostorijama za rudarske službenike, rudarsko naselje, epigrafske i anepigrafske spomenike te niz arheoloških nalaza u navedenim objektima. Rimski metalurški pogon u dolini Japre predstavlja antičku riznicu.²⁵ Kako je fokus Pašalićevog istraživanja, između ostalog, bila privreda u antičko doba, njegova zapažanja o rudarstvu tog perioda ostavila su nemjerljiv utjecaj na sve naredne generacije naučnika i istraživača koji imaju doticaj sa tim poljem nauke.²⁶

¹⁵ *Ptol.* II, 16, 5.

¹⁶ Mesihović, 2011B, 330, fus. 749.

¹⁷ Imamović, 1977, 32.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ U prilog toj činjenici ide podatak sa epigrafskog natpisa gdje se spominju zajednice Sapuata i ... matina na mezejskoj teritoriji: *L(ucius) Arruntius / Camill[us] [S]cri[bo]nia[n]us le[g](atus) pr[o] / pr(aetore) C(ai) [C]lae[s]arisAu[g](usti) / Germanici iudicem / dedit M(anium) Coelium 7(centurionem) / leg(ionis) VII inter Sapuates / [et La]matinos ut fines / [rege]ret et terminus p[on](eret))* CIL III, 9864a.

²⁰ Čović, 1976, 149.

²¹ Radimsky, 1891, 431–445;

²² *Ibid.*

²³ Basler, 1975–76, 122.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Basler, 1975–1976, 121–126.

²⁶ Pašalić, 1954, 47–45.

Značajna zapažanja na temu antičkog rudarstva na području sjeverozapadne Bosne iznio je Dimitrije Sergejevski.²⁷ Osim rudarstvu, Sergejevski je pažnju posvetio i određenim epigrafskim spomenicima iz Bosne i sjeverozapadne Bosne.²⁸ Pored Blagaja na Japri, najpoznatije rudničko nalazište u sjeverozapadnoj Bosni je Stari Majdan na Sani. Njega je među prvim istraživao Ivo Bojanovski²⁹, a dotaknuo se i epigrafskih spomenika kao izvora o antičkom rudarstvu u provinciji Dalmaciji.³⁰ Osim pojedinačnih djela i članaka koje je Bojanovski pisao, on je svoj naučni opus objedinio u djelu *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, u kojem piše i o *Civitas Maezeiorum*.³¹

Arheološki aspekt epigrafskih, kulturnih i votivnih spomenika sa prostora cijele BiH, pa tako i sjeverozapadne Bosne, približio je Enver Imamović³², a pisao je i o rimskim rudarskim cestama.³³ Korisnu dopunu Imamovićevim kulturnim i votivnim spomenicima, i obrnuto, čini rad Veljka Paškvalina pod naslovom *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*.³⁴ Paškvalin je na temu spomenika i kultura pisao i u formi članaka, pa su tako značajni članci *Rimski žrtvenici iz Starog Majdana* i *Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba*.³⁵

Temu antičkog rudarstva u sjeverozapadnoj Bosni, u određenoj mjeri, osvijetlili su i regionalni naučnici, poput Slobodana Dušanića³⁶, Mirjane Sanader³⁷ te Ante Škegre³⁸. Od naučnika van našeg govornog područja, poznat je Alfred Hirt koji se, uz carske rudnike rimskog svijeta, dotakao i onih na bosanskohercegovačkoj teritoriji.³⁹ Epigrafske spomenike sa mezejske teritorije obradio je i Salmedin Mesihović u djelu *ANTIQUI HOMINES BOSNAE*.⁴⁰ Osim Mesihovića, tom temom se bavila i Amra Šaćić (Beća).⁴¹

Mezejski teritorij, bogat željeznom rudom, prošao je kroz nekoliko faza upravnog uređenja. Prvobitno formirane *civitates peregrinae*⁴² dospjele su pod upravu vojnog prefekta tokom prvog stoljeća. Dokaz tome je i epigrafski spomenik iz Boiana u Italiji, na kojem

²⁷ Sergejevski, 1963, 85–102.

²⁸ Sergejevski, 1957, 109; Ibid., 1965, 7–15.

²⁹ Bojanovski, 1983, 119–130.

³⁰ Bojanovski, 1982, 89–120; Ibid., 1999, 133–175.

³¹ Bojanovski, 1988, 266–304.

³² Imamović, 1977, 102–105, 223–225, 418–426.

³³ Imamović, 1985, 31–52.

³⁴ Paškvalin, 1963, 127–153.

³⁵ Paškvalin, 1969, 165–169; Ibid., 1970, 19–28.

³⁶ Dušanić, 1980; Ibid. 2010.

³⁷ Sanader, 1999, 119–130.

³⁸ Škegro, 1999, 100–119.

³⁹ Hirt, 2010, 48–106.

⁴⁰ Mesihović, 2011A, 301–372.

⁴¹ Šaćić, 2016, 161–232.

⁴² Bojanovski, 1974, 115, 266.

se spominje prefekt *civitas* Mezeja sa titulom legionara i centuriona.⁴³ Postojanje vojnog prefekta podrazumijeva pripadnost određene zajednice vojnoj teritoriji.⁴⁴

Za vrijeme Vespazijana (69–79) na snagu je stupila municipalna uprava, što je dovelo do promjene u organizaciji mezejskih zajednica.⁴⁵ Jedna od većih promjena je formiranje *territorium metalli*, prilikom čega je jedan dio mezejskih zajednica pripao *ager publicus* i vjerovatno, provinciji Panoniji, a ostatak zajednica pri *municipium Baloie* ostao je u Dalmaciji.⁴⁶

Svaki rudarski distrikt (*territorium metalli*) bio je javno dobro, ali porastom njihovog ekonomskog značaja za Carstvo, dodijeljeno im je rukovodstvo u vidu carskih namjesnika. Rudarskom distriktu, kao javnom dobru, osim ruda, pripadale su i šume, polja te sva druga prirodna bogatstva na teritoriji distrikta, koji je bio dio carskog fiska.⁴⁷ Postojanje rudarskih i metalurških pogona na jednom prostoru, za vrijeme rimske uprave, podrazumijevalo je i rimski sistem organizacije i administracije istih, što je značilo da su granice određenog rudarskog distrikta imale primat nad provincijalnim granicama po pitanju administracije.⁴⁸

Jedno od najznačajnijih dostignuća rimske administracije, u današnjoj sjeverozapadnoj Bosni, su veliki pogoni za proizvodnju željeza sa rudnicima i talionicama na Japri, oko Ljubije, u Šehovcima te Starom Majdanu na Sani.⁴⁹ Njihov značaj se ogleda u ekonomskoj isplativosti s obzirom na to da su bili dio carskog fiska. Prvi numizmatički natpisi o aktivnosti rudnika na Japri potječu sa kraja I i početka II st., a datiraju se u doba careva Nerve, Trajana i Hadrijana. Riječ je o osamnaest kovanica, od kojih je dvanaest iskovano u jednom kalupu te se pretpostavlja da nisu korištene i da su iskovane na lokalitetu. Na njima se nalazi legenda *metalla Ulpiana Delm* ili *metalla Delm*.⁵⁰

Na osnovu jednog epigrafskog natpisa iz II st., sa prostora današnje Austrije, tadašnje provincije Norik⁵¹, može se zaključiti da su rudnici željeza, a uz njih i talionice, u II stoljeću pripadale državi, a ona ih je davala u najam privatnim zakupnicima. Spomenik je podignut u čast Izide Noreje od strane rudarskog prokuratora Kvinta Septueja Valenta za zdravlje Kvinta Septueja Klementa, zakupnika rudnika željeza Norika, Panonije i Dalmacije. Osim za zdravlje zakupnika, spomenik je podignut i za prokurate Tiberija Klaudija

⁴³ CIL XIII, 7581.

⁴⁴ Bojanovski, 1988, 267.

⁴⁵ Bojanovski, 1988, 349.

⁴⁶ Šačić, 2016, 166, fus. 543.

⁴⁷ Ibid., 166.

⁴⁸ Dušanić, 1980, 8–15.

⁴⁹ Bojanovski, 1983, 119.

⁵⁰ Sergejevski, 1963, 92; Basler, 1973, 261–269; Basler, 1977, 162–163, 170; Basler, 1999, 92.

⁵¹ *Isidi Norei(ae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / pro salute / Q(uinti) Septuei⁵ / Clementis / con(ductoris) fer(rariarum) N(oricarum) P(annoniarum) D(almatiarum) / et Ti(beri) Cl(audi) Heraclae¹⁰ / et Cn(aei) Octa(vi) Secundi / pro(curatorum) fer(rariarum) Q(uintus) Septueius / Valens pro(curator) ferr(ariarum)* (CIL III, 4809).

Heraklea i Gneja Oktavijana Sekunda. Pojam *conductor* se prevodi kao zakupnik i ovo je najstariji spomenik koji se dovodi u vezu sa sjeverozapadnim rudarskim distriktom u kontekstu uprave.⁵² U slučaju iz Norika, riječ je o krupnom zakupniku, tzv. *conductor* koji je držao u zakupu rudnike triju provincija Panonije, Dalmacije i Norika. U taj zakup spadaju i rudnici u porječju Sane i Japre.⁵³ Svi veliki zakupnici su imali pravo korištenja rudnika u periodu od pet godina te su pola profita dostavljali u carski *fisk*.⁵⁴ Osim zakupnika, na spomeniku je riječ i o tri prokuratora, od kojih je jedan, sasvim sigurno, imao u svojoj nadležnosti i sjeverozapadni rudarski distrikt, koji je administrativno pripadao *ferrariae Pannonicae*.⁵⁵ Po Dušaniću, tokom II stoljeća, japranski rudnici pripadali su upravi *ferrariae Pannonicae*, a sanski *ferrariae Dalmaticae*, te on smatra da tokom III stoljeća ova dva areala dolaze pod jedinstvenu upravu panonske administrativne jedinice.⁵⁶ Za razliku od Dušanića, Šaćić smatra da se uprava *ferrariae Dalmaticae* odnosi na rudnike željeza u srednjobosanskom bazenu, koje je tokom dvadesetog stoljeća istraživao Esad Pašalić⁵⁷, što ima jače uporište jer se sanski i japranski rudnici ubiciraju na jedno homogeno i veoma malo područje, te njihova inicijalna administrativna razdvojenost nije ekonomski isplativa, dok su geografski i kulturološki odvojeni od srednjobosanskog bazena.

U drugoj polovini II stoljeća, u periodu između 161. i 169. godine⁵⁸, za vrijeme vladavine Marka Aurelija (161–180), došlo je do ujedinjenja rudarske uprave (*metalla Pannonicorum et Delmaticorum*), neovisno o sirovini koju su davali, dok je na njihovo čelo postavljen carski namjesnik (*procurator metallorum*). Mogući razlog tome su ratovi protiv Markomana i preusmjerenje fokusa na rudnike srebra koji su pomagali u finansiranju istih. Sjedište uprave postala je Domavija, koja je do tad tu svrhu imala samo za rudnike srebra provincije Dalmacije.⁵⁹ Kao prvi carski namjesnik spominje se Tit Klaudije Prokul Kornelijan, na spomeniku iz Alžira (Lambezis).⁶⁰ Njegov potencijalni nasljednik mogao je biti rimski vitez koji se spominje na epigrafskom natpisu pronađenom u mjestu Kamen kod Glamoča.⁶¹ U prilog teoriji da se administrativno središte svih rudnika Panonije i

⁵² Sergejevski, 1963, 93.

⁵³ Ibid.; Dušanić, 1977, 82–83; Bojanovski, 1982, 108; Ibid., 1988, 276; Ibid., 1999, 142; Škegro, 1999, 103–104.

⁵⁴ Šaćić, 2016, 169, fus. 565.

⁵⁵ Ibid., 170.

⁵⁶ Dušanić, 1977, 83–84; Šajin, 2014, 127.

⁵⁷ Pašalić, 1954, 54; Šaćić, 2016, 170.

⁵⁸ Veletovac, 2014, 115.

⁵⁹ Dušanić, 1980, 49; Hirt, 2010, 139; Veletovac, 2014, 114.

⁶⁰ Ti(berio) Cl(audio) Proculo / Corneliano / praef(ecto) coh(ortis) II Bra(carum) / trib(uno) coh(ortis) mil(iariae) Ael(iae) 5/ Dacor(um) praef(ectus) al(ae) / Sulpiciae proc(uratori) / provinc(iae) Syriae / ad rationes putandas / proc(uratori) metal(li) Pannonic(orum) 10/ et Dalmaticorum proc(uratori) / kalend(arii) Vegetiani Hisp(aniae) / item ad dilectum cum / Iulio Vero per / Italiam tironum 15/ II leg(ionis) Italicae / proc(uratori) regionis / Thevestinae / proc(uratori) IIII p(ublicae) A(fricae) / Inventus 20/ Aug(usti) lib(ertus) tabul(arius) / [[leg(ionis) III]] Aug(ustae) (AE 1956, 0123 = AE 1991, 1691 = AE 1992, 1866)

⁶¹ ILIug III, 1655; Bojanovski, 1988, 235, nap. 18; Škegro, 1999, 78, 96.

Dalmacije nalazilo u Domaviji ide i natpis sa spomenika posvećenom Luciju Domiciju Erotu, sa titulom *procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*.⁶² Na istom spomeniku spominje se i Marko Aurelije Rustik, za kojeg Škegro smatra da je jedan od upravitelja ujedinjenih rudnika Panonije i Dalmacije, a to opravdava činjenicom da je imao visok platni razred (*ducenaris*) i tim što je boravio u Domaviji.⁶³ S tom teorijom u određenoj mjeri slaže se i Veletovac, po kojem je Erot posljednji upravitelj ujedinjenih rudnika, a njegov prijatelj Rustik prvi prokurator izdvojenih rudnika srebra u provincijama Dalmaciji i Panoniji.⁶⁴

Na vlast nakon Marka Aurelija dolazi njegov sin Komod. Zajedno su vladali od 177. do 180., da bi on nastavio samostalnu vladavinu do 192. Za vrijeme Komodove vladavine u Domaviji se opet javljaju carski prokurator za rudnike srebra *procurator argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum*⁶⁵, što iz njihove nadležnosti isključuje rudnike željeza, koji su opet dati u najam zakupnicima.⁶⁶ Prvi i jedini epigrafski spomenik, koji je pronađen na prostoru sjeverozapadne Bosne, na kojem se spominje zakupnik, odnosi se na Gaja Julija Agatopa.⁶⁷ Riječ je o votivnoj ari, podignutoj u čast boginje *Terra Mater*, za zdravlje navedenog zakupnika od strane Kalimorfa, upravitelja (*villicus*) tokom konzulata Mucijana i Fabijana. Ara je pronađena na lokalitetu Brdo u Ljubiji kod Prijedora, a datirana je u 201. godinu, sami početak vladavine Septimija Severa, koji je usvojio upravni sistem svog prethodnika. U periodu između 201. i 209. godine došlo je do promjene u upravi ferarija, pa tako konduktore zamjenjuju carski povjerenici *procurates Augusti*⁶⁸, dok je uprava u Mursi. Epigraf sadrži završnu formulu *a. d. XI Kal. Maias* (21. april), kao i ostali spomenici, sa prostora Ljubije, podignuti u čast Majke Zemlje, što se posmatra kao proslava organiziranja rudarskog bazena Sane i Japre u *metalla publica*⁶⁹ tj. *territorium metalli*.⁷⁰

Gaj Julije Agatop, bogati zakupnik, potencijalno porijeklom sa teritorija istočnih provincija Carstva, spominje se i na jednom spomeniku iz Murse⁷¹, kao zakupnik panonskih rudnika željeza. Ova dva spomenika su datirana u isti period.⁷² Sudeći po tome, lako je zaključiti da su rudnici željeza sjeverozapadne Bosne pripadali Panoniji. Ovo nije prvi

⁶² *CIL* III, 08361. (B) = *CIL* III, 12721. (B); Bojanovski, 1981, 180; Ibid., 1982, 103; Škegro, 1998, 97, nap. 37; Mesihović, 2011C, 164–165; Šačić, 2016, 291–293.

⁶³ Škegro, 1998, 97–98.

⁶⁴ Veletovac, 2014, 115.

⁶⁵ *CIL* III, 6575 = *CIL* III, 7127; Škegro, 1999, 81; Hirt, 2010, 135; Šajin, 2014, 127.

⁶⁶ Dušanić, 1977, 88; Škegro, 1999, 103.

⁶⁷ *ILJug* II, 779 = AE 1973, 00411.

⁶⁸ *ILJug* II, 766; *ILJug* I, 158 = AE 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = AE 1973, 0414; Bojanovski, 1999, 143; Šajin, 2014, 127.

⁶⁹ Imamović, 1977, 186.

⁷⁰ Šačić, 2016, 193.

⁷¹ [I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [p]ro salute / C(ai) Iul(i) Agatho-/pi c(onductoris) f(erro)riarum Panno⁵- / niar(um) itemq(ue) / provinciar(um) / transmarinar(um) / Gamicus arc(arius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) (AE 2006, 0109).

⁷² Škegro, 1999, 109–110.

spomen imena Kalimorf na natpisima iz sjeverozapadne Bosne. Na epigrafskom spomeniku posvećenom Silvanima, koji se datira na kraj II i početak III stoljeća, spominje se Kalimorf kao rob u ulozi rizničara.⁷³ U ovom slučaju, ako je riječ o istoj osobi, Kalimorf je mogao napredovati do funkcije upravitelja, što bi podrazumijevalo da je bio podređen Agatopu, koji je vrlo vjerovatno boravio u Mursi, upravnom središtu.⁷⁴

Osam godina kasnije, 209. godine, također 21. aprila, podignut je još jedan spomenik posvećen *Terra Mater*.⁷⁵ Na ovom spomeniku, kao dedikant, prvi put na području sjeverozapadnog rudarskog areala, spominje se carski namjesnik za rudnike željeza *procurator Augustorum*.⁷⁶ U njegovoj službi bio je carski upravitelj, Kalimorf. S obzirom na kratak period između podizanja ova dva spomenika, moguće je da se radi o istom Kalimorfu. Nema sumnje da je u periodu između podizanja navedena dva spomenika, došlo do promjene u upravi rudnika, te da su oni iz zakupa prešli pod carsku upravu⁷⁷, čemu su dokaz natpisi na kojima se nakon 209. godine umjesto konduktora (zakupaca) pojavljuju carski upravitelji (*procuratores Augusti*).⁷⁸ Carski namjesnik bio je na čelu uprave rudnika, nazvane *officium*, hijerarhijski uređenim sistemom sa svojevrstnim inženjerima i fizičkim radnicima. Postoji još nekoliko spomenika sa ovog prostora koji spominju pojam *officium* uz određene titule za koje se može pretpostaviti da su nosile i različita zaduženja.⁷⁹

U periodu između 211. i 217. godine podignut je spomenik u čast cara Karakale od strane carskog namjesnika (*procurator*) Julijana.⁸⁰ Specifičnost ovog spomenika ogleda se u spomenu dva upravitelja (*vilicus*) od kojih je jedan potencijalno bio odgovoran za rudnike iz doline Japre, a drugi iz doline Sane. Komparacija se može pronaći u jednom natpisu iz Domavije, gdje se spominje Marko Aurelije Rustik, kao prokurator dva rudarska bazena. To bi značilo da je njima nadređeni, namjesnik Julijan, pod svojom ovlasti imao dva rudarska distrikta u jednom *ager publicus*.⁸¹ Takvi namjesnici nose titulu *ducenarius*, što ovdje nije slučaj, pa je moguće da je jedan rudarski bazen imao više upravitelja sa različitim zaduženjima.⁸²

Nakon preuzimanja vlasti od strane Aleksandra Severa, na epigrafskim spomenicima sjeverozapadne Bosne, dužnost *vilicus* tumači se kao carska dužnost.⁸³ Postoje dva moguća objašnjenja za tu promjenu, od kojih je jedno potpuna formalnost i nema administrativno niti pravno utemeljenje, dok se drugo odnosi na viši status upravitelja u doba

⁷³ *ILJug* II, 765.

⁷⁴ Šačić, 2016, 171, fus. 575.

⁷⁵ Mesihović, 2011A, 334.

⁷⁶ Bojanovski, 1982, 109; *Ibid.*, 1999, 143; Škegro, 1999, 113.

⁷⁷ Šačić, 2016, 196.

⁷⁸ *ILJug* II, 766; *ILJug* I, 158 = AE 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = AE 1973, 0414; Bojanovski, 1999, 143.

⁷⁹ *CIL* III, 13239 = *ILJug* I, 162. = AE 1958, p. 21 s. n. 65; *ILJug* II, 781 = AE 1973, 0414. (B).

⁸⁰ *ILJug* II, 778 = AE 1973, 00412.

⁸¹ Šačić, 2016, 201.

⁸² *Ibid.*

⁸³ *ILJug* II, 780 = AE 1973, 0413; *ILJug* I, 158. (B) = AE 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = AE 1973, 0414.

Aleksandra Severa, u odnosu na njegove prethodnike.⁸⁴ Kako su robovi i oslobođenici u carsko doba, za razliku od republičkog, stekli nešto povoljniji položaj, tako je dolazilo i do procesa u kojem su se među njima stvarali staleži. Zahvaljujući posebnim i istaknutim znanjima, različiti robovi su bili u mogućnosti da se zaposle u državnim institucijama ili na nekim drugim pozicijama koje izvorno nisu bile namijenjene robovima, pa su se tako neki među njima profilirali i istaknuli u odnosu na ostale. Među tim novim pozicijama je i *vilicus*.⁸⁵ Prvenstveno smatrani kućnim inventarom, *vilicus* i njegova žena *vilica*, koju mu je dodijelio gospodar, bili su odgovorni za nadgledanje ostalih robova te za općenitu brigu o funkcionisanju domaćinstva i imanja, a posebno u odsustvu gospodara.⁸⁶ U kasnoj antici je došlo do šire upotrebe pojma *vilicus*, pa se oni nalaze u ulozi upravitelja u javnim ustanovama, kao što su uprava, gradske zgrade, vodovod, provincijske carine ali i rudnici.⁸⁷ Po dužnosti, ali i vjerovanju, upravitelji tih ustanova su ostavili veliki broj epigrafskih spomenika zahvaljujući čemu se može potencijalno ustanoviti njihovo porijeklo, društveno uređenje, vjerovanje i slično.

Vilicus je jedna od tri titule, vezane za rudarsko–metaluršku djelatnost, koja se javlja u ovom predjelu i to u tri forme: *vilicus*, *vilicus ferrariarum*, te *vilicus officinarum ferrariarum*.⁸⁸ Iako se, za razliku od *conductor* i *procurator*, ova titula odnosi na robove i oslobođenike, jasno je da su oni imali značajnu ulogu u tom kompleksu. Posljedni, precizno datiran, spomen upravitelja u rudarskom arealu sjeverozapadne Bosne, javlja se na epigrafu iz perioda između 253. i 268. godine. To je ujedno i period kada u svim rimskim provincijama dolazi do opadanja intenziteta epigrafske produkcije.⁸⁹

Spomenik iz Ljubije posvećen *Terra Mater*, za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove supruge, ujedno je i posljednji spomenik, u ovom arealu, koji podrazumijeva oslobođenički status carskog namjesnika. Na ostalim spomenicima oni pripadaju viteškom redu, *equites*, tzv. *vir egregius*.⁹⁰ To je bio jedan od nižih činova viteškog reda.

Prvi spomenik podignut pod upravom *vir egregia* kao carskog namjesnika potječe iz 228. godine i podignut je za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove majke. Pojava nove titule u formuli spomenika ukazuje na promjenu u razvoju uprave carskih rudarskih pogona u sjeverozapadnoj Bosni.⁹¹ Ovakva reforma rađena je po uzoru na upravu

⁸⁴ Šačić, 2016, 203.

⁸⁵ Sanader, 1996B, 98.

⁸⁶ Sanader, 1996B, 100.

⁸⁷ Ibid., 101, foot. 25, foot 26.

⁸⁸ *ILJug* II, 779 = AE 1973, 0411; *ILJug* I, 157. = AE 1958, 0063; AE 1973, 0412. = *ILJug* II, 778; *ILJug* II, 780 = AE 1973, 0413; *ILJug* I, 158. (B) = AE 1958, 0064; *ILJug* II, 781 = AE 1973, 0414; *CIL* III, 13240 = *ILJug* I,

¹⁶¹ = AE 1958, p. 21 s. n. 65; *CIL* III, 13239 = *ILJug* I, 162. = AE 1958, p. 21 s. n. 65.

⁸⁹ Dušanić 1995, 221; Šajin, 2014, 172.

⁹⁰ *ILJug* I, 158. (B) = AE 1958, 0064; *CIL* III, 13240 (B) = *ILJug* I, 161 = AE 1958, p. 21 s. n. 65 (B).

⁹¹ *ILJug* I, 158 = AE 1958, 0064.

rudnika srebra u Domaviji.⁹² Još jedna administrativno-pravna promjena može se uočiti na primjeru navedenog spomenika. Riječ je o Heliodoru, prvom *vilicus officinae ferrariae*, koji je u svojoj nadležnosti imao postrojenje za obradu željezne rude, u odnosu na ranije vilike kojima je dodijeljena dužnost upravitelja cijelog rudarskog areala.⁹³ Pojam *officinae ferrariae*, odnosi se na postrojenje za obradu željezne rude, ali proces rada istog nije poznat.⁹⁴ U nauci postoji i mišljenje da se pojam *officinae ferrariae* odnosi na metalurške radionice.⁹⁵ Dušanić je konkretno diferencirao pojmove *vilicus ferrariarum* i *vilicus officinarum ferrariarum*, po čemu je prvi nadgledao prihode, a drugi proizvodnju. U ovom slučaju *vilicus* i *vilicus ferrariarum* imaju izjednačenu funkciju koja je nadređena *villicus officinarum ferrariarum*.⁹⁶

Izuzev navedenih titula, vjerovatno je postojao još niz različitih funkcija koje su obavljane u rudarskom pogonu sjeverozapadnog rudarskog areala. Ponegdje, ti radnici su se organizirali u sindikalne skupine pod nazivom *collegia* i kao takvi su podizali spomenike.⁹⁷ Na prostoru Bosne i Hercegovine postoje svega tri spomenika sa pojavom navedenih skupina, a sva tri su pronađena u dolini Sane.

Osim pojedinačnih dedikanata, najčešće u vidu *vilicusa*, posvete određenim božanstvima, podizala su radnička udruženja čiji nazivi u izvjesnoj mjeri osvijetljavaju enigmu koju predstavlja problem posvete određenim božanstvima. Tako, određeni kolegij(i), posredstvom predstavnika (*vilicus*) podižu spomenike posvećene Nemezi Piji i Sedatu, u čast kolegija i upravitelja.⁹⁸ Činjenica da ispred kolegija spomenike podižu *vilicus* ukazuje na vezu države i tih radničkih udruženja. U tom kontekstu javlja se i pojam *corpus*, koji se tumači kao sinonim za *collegium*⁹⁹ ili kao skup kolegija.¹⁰⁰ Postoji i druga teorija po kojoj su *corpus* i *collegium* udruženja malih poduzetnika.¹⁰¹ Prvoj teoriji ide u prilog kontekst samog spomenika i pripadajućeg mu natpisa, pa bi *corpus* predstavljao opći pojam za *collegium*. U ovom slučaju, to se odnosi na udruženje rudarskih radnika što se može uporediti sa srednjovjekovnim udruženjima radnika ili esnafima, koji su posjedovali određen utjecaj.¹⁰² Širom Carstva, postojala su tri udruženja kolegijuma: *collegium fabrum*, *collegium centonariorum* i *collegium dendrophororum*. Prvo udruženje je okupljalo industrijske zanate, drugo je bilo vatrogasnog karaktera, a treće drvodjeljskog.¹⁰³ Ova tri udruženja

⁹² CIL III, 12734 = AE 1893, 130; CIL III, 8361 = CIL III, 12721; CIL III, 8360 = CIL III, 12720b.

⁹³ Dušanić, 1977, 85.

⁹⁴ Bojanovski, 1999, 143.

⁹⁵ Sergejevski, 1963, 96; Škegro, 1999, 114.

⁹⁶ Dušanić, 1977, 84–85.

⁹⁷ ILJug II, 775; ILJug II, 776; ILJug II, 777.

⁹⁸ ILJug II, 775; ILJug II, 776; ILJug II, 777.

⁹⁹ Dušanić, 1977, 85, fus. 520.

¹⁰⁰ Ibid., 520, fus. 209; Bojanovski, 1983, 126.

¹⁰¹ Škegro, 1999, 118.

¹⁰² Bojanovski, 1983, 126; Ibid., 1988, 280.

¹⁰³ Paškvalin, 1970, 26, fus. 74; fus. 75.

su uglavnom djelovala zajedno, pa su na epigrafskim natpisima često prisutni *collegium fabrum et centonariorum*, čija je zaštitnica bila Nemeza.¹⁰⁴ Kolegiji su mogli imati ulogu modernih sindikata koji imaju svrhu udruživanja radnika zbog njihove vlastite i opće koristi. Svako sindikalno udruženje ima svoje predstavnike, kao što su ih imali i kolegiji te mogu surađivati sa udruženjima drugih zvanja i zanimanja da bi njihove akcije imale širi domet.

Kao izvorno grčko božanstvo, prisutna u svim slojevima društva Nemeza je, u grčkom društvu, obožavana kao boginja svemirskog balansa te se svaka promjena života u svijetu vezala za nju.¹⁰⁵ U vrijeme Carstva cijenili su je vojnici jer se smatralo da donosi sreću na bojnopolju, a samim tim su je usvojili gladijatori i oslobođenici.¹⁰⁶ Na području Starog Majdana pronađen je jedan votivni spomenik posvećen Nemezi koji ukazuje na to da su je, na našem području, cijenila i privredna društva¹⁰⁷, a karakteristična je za područja koja obiluju teškim fizičkim radom, gdje je obitavalo oslobođeničko stanovništvo.¹⁰⁸

Osim ovog, postoje još dva spomena kolegija na spomenicima sansko-japranskog rudarskog areala.¹⁰⁹ Oba spomenika posvećena su Sedatu i imaju skoro identičnu formulu natpisa, izuzev što je na jednom od njih titula *vilicus* uklesana u skraćenoj formi, *vil*.¹¹⁰ Ova razlika je dovela do drugačijeg čitanja natpisa u kojem spomenik podižu kolegij i građani.¹¹¹ Civilno građanstvo ne uklapa se u ovaj kontekst natpisa, jer nije pripadalo zajednici radnika u rudnicima i pogonima, a *officinae ferrariae* su bile administrativno neovisne od mjesta u kojem su djelovale.¹¹²

Kako je Sedat, u nauci, donekle nepoznato božanstvo bez pripadajućeg ekvivalenta u poznatim panteonima, opće prihvaćena teorija je da je lokalnog karaktera. Pojam lokalnog se izjednačava sa panonskim, što bi išlo u prilog teoriji da ovaj distrikt pripada toj provinciji, ako ne administrativno, onda kroz duhovnu kulturu, ali i da je u pogonu radilo lokalno stanovništvo.¹¹³ Njegova najčešća *interpretatio romana* je Vulkan,¹¹⁴ božanstvo vatre, kovanja i metalurgije. Sudeći po *nomen gentilicium* upravitelja, za čije zdravlje je posvećen ovaj spomenik, u ovom slučaju radi se o domaćem stanovništvu koje je preuzelo carski *nomen Aurelius*, jedan od najpopularnijih među domaćim stanovništvom sa rimskim građanstvom nakon uspostave *Constitutio Antoniniana*.¹¹⁵

¹⁰⁴ Paškvalin, 1970, 26; Imamović, 1977, 224.

¹⁰⁵ Imamović, 1977, 224.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ *ILJug* II, 775.

¹⁰⁸ Medini, 1982, 83.

¹⁰⁹ *ILJug* II, 776, *ILJug* II, 777.

¹¹⁰ *ILJug* II, 776.

¹¹¹ Paškvalin, 1969, 166.

¹¹² Sergejevski, 1963, 88; Bojanovski, 1999, 163.

¹¹³ Škegro, 1999, 118.

¹¹⁴ Paškvalin, 1970, 25; Imamović, 1977, 103; Bojanovski, 1988, 371; Dušanić, 1999, 676.

¹¹⁵ Šačić, 2016, 180.

Navedena tri spomenika, podignuta od strane kolegija, odnose se na carske upravitelje što ukazuje na vezu između rimske vlasti i tih radničkih udruženja, koja su djelovala u Starom Majdanu. Ako je teorija da je upravitelj Januarij iz Starog Majdana isti onaj koji je podigao spomenik *Terra Mater* u Ljubiji¹¹⁶, postoji mogućnost da su ove dvije mikro-regije bile pod jednakom administrativnom upravom, tj. da su pripadale istovjetnom *territorium metalli*.¹¹⁷

Collegium je, u širem smislu predstavljao pravno lice i s tim je imao sva prava istog. Imao je i svog predstavnika, a njegovi pripadnici su uživali određena prava i povlastice. Šaćić smatra da se pojava ovog udruženja veže za nedostatak dokazanog municipija na određenom području, s obzirom da na području Domavije, gdje je municipalna prisutnost utvrđena, ne postoje pisani dokazi o postojanju takvih udruženja.¹¹⁸ Iako je dolina rijeke Sane, zahvaljujući ogromnoj koncentraciji željezne rude, poznato rudarsko područje¹¹⁹, u njoj se ne nalaze impozantna naselja, kao u drugim, rudno bogatim, dijelovima provincija Dalmacije i Panonije.¹²⁰ Za ovaj predio su karakteristična mala privremena rudarska sela. Razlog tome su brojni manji rudnici, smješteni na prostranom području. Rudarska okna su se s vremena na vrijeme izmještala, te nije bilo razloga ni mogućnosti za izgradnju trajnih i većih aglomeracija.¹²¹ Kada je riječ o upravi rudarskih pogona, epigrafski nalazi govore o velikim razlikama u upravljanju u pogonima industrije srebra u odnosu na pogone industrije željeza. S obzirom na to da su pojedini pogoni bili mali oni su izdavani sitnim zakupcima.¹²²

Sva božanstva, u čiju čast su podignuti epigrafski spomenici na teritoriji sjeverozapadnog *territorium metalli* imaju "stranu" provenijenciju, izuzev Sedata. Posljedično tome, te spomenike su podizali rudarski službenici istovjetnog porijekla. Najveći broj ovih posveta, odnosi se na boginju *Terra Mater*. Iako iskonski nije rudarsko božanstvo, u ovom području joj često pripisuju tu ulogu¹²³, jer je bila vezana za sva bogatstva zemlje, pa tako i rudu. Ipak, ona se ne javlja u drugim bosanskohercegovačkim *territorium metalli*, pa je njena uloga na ovom području još značajnija. Kako su joj posvete podizane 21. aprila, na rođendan Rima, od strane carskih službenika, u čast carskih službenika, smatra se jednim od službenih carskih božanstava.¹²⁴ Po Dušaniću, ovaj datum vezan je za *Fordicidia*, fe-

¹¹⁶ AE 1973, 0412. = *ILJug* II, 778.

¹¹⁷ Šaćić, 2016, 178, fus. 599.

¹¹⁸ Ibid., 178–179.

¹¹⁹ Pašalić, 1960, 12.

¹²⁰ Pašalić, 1984, 215.

¹²¹ Ibid., 217.

¹²² Ibid., 218.

¹²³ Imamović, 1977, 187; Sanader smatra da je kult *Terra Mater* u sjeverozapadnom rudarskom području vezan za njenu popularnost na afričkom kontinentu odakle je Septimije Sever, za vrijeme čije vladavine je bila izuzetno popularna, te su se vjerovatno praktikanti njenog kulta naselili sa tog područja i poistovjetili je sa profitabilnom djelatnošću na ovom prostoru. (Sanader, 1996, 127).

¹²⁴ AE 1910, 0172; *CIL* III, 06313 = *CIL* III, 8333 = *ILJug* I, 0076; AE 1986, 0591 = AE 1995, 1273; AE 1982, 0829; AE 1967, 0388 = AE 1957, 0273 = AE 1930, 0010; AE 1990, 0844; *CIL* III, 1152; *CIL* III, 1599;

stival koji slavi rimsku boginju Zemlje, *Tellus*, koja je ekvivalent *Terra Mater*.¹²⁵ Zajedno sa Cererom, predstavljala je *matres frugum*, a za njih se veže i Liber.¹²⁶

U sjeverozapadnom *territorium metalli*, pronađena je jedna posveta striktno religijskog karaktera, za razliku od ranije navedenih. Radi se o reljefnoj ari posvećenoj Jupiteru Dolihenu i Kastorima od strane sveštenika dolihenskog kulta.¹²⁷ Dolihen je božanstvo koje potječe sa teritorija današnje Sirije, a izjednačeno sa rimskim Jupiterom. Formula *ubi ferrum nascitur*, tj. *ubi ferrum exoritur* koja se nalazi na pojedinim zavjetnim spomenicima ovog božanstva upućuje na to da su ga, kao i Kastore, poštovali rudari i metalurzi.¹²⁸ Medini smatra da je Kastor božanstvo koje bi rudare čuvalo od zemljotresa, a kako se našlo na takvom području, njegova uloga je bila i više nego poželjna.¹²⁹

Zaključna razmatranja

Pojedini epigrafski spomenici sa prostora sjeverozapadne Bosne daju izvrstan temelj za praćenje hronološkog slijeda razvoja rudarskog distrikta u sjeverozapadnoj Bosni u odnosu na istočnobosanski rudarski areal. Natpis iz Norika, iz prve polovine II stoljeća, koji se vezuje za spomenike sa ovog prostora ukazuje na činjenicu da su rudnici željeza u tom periodu bili u privatnom zakupu. Zakupnik iz Norika, u svojoj nadležnosti imao je imao rudnike željeza provincija Norika, Panonije i Dalmacije, a svaka od njih je imala svog upravitelja. Tako je bilo do vremena Marka Aurelija kada su svi rudnici Panonije i Dalmacije, neovisno od vrste sirovine, prešli pod zajedničku upravu prokuratora kojem je središte bilo u Domaviji. U prilog toj činjenici idu nalazi epigrafskih spomenika gdje se spominju zajednički prokuratori rudnika ove dvije provincije. Pojavom epigrafskih natpisa, iz Komodovog vremena, na kojima se spominju samo prokuratori srebra, postaje jasno da su se rudnici željeza odvojili od rudnika srebra, te su opet izdavani u zakup privatnim zakupnicima. Tokom vladavine Septimija Severa uspostavljena je državna kontrola nad rudnicima željeza, te su oni postali dio carskog fiska. Ovaj put nisu ujedinjeni sa rudnicima srebra i njihova uprava se nalazila u Mursi.

Kroz stoljeća rimske uprave, u administrativno–pravnom aspektu rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne, dolazilo je do manjih, ali značajnih promjena. Njihov slijed se može pratiti kroz natpise sa epigrafskih spomenika pronađenih *in situ* na tom području, ali i kroz natpise pronađene na drugim lokalitetima, pa i u drugim provincijama. On se očituje kroz hronološke promjene u funkcijama koje su obavljali carski namjesnici (*procurator*) i upravitelji (*vilicus*) u rudarskom pogonu i radionicama. Nedostatak

AE 1993, 1332 = AE 1992, 1469; AE 2003, 1509; AE 2004, 1201, *CIL* III, 1555 = *CIL* III, 12594; *CIL* III, 1284 = *CIL* III, 1285.

¹²⁵ Dušanić, 1980, 13.

¹²⁶ *CIL* III, 13239 (B) = *ILJug* I, 162 = AE 1958, p. 21 s. n. 65 (B); Šajin, 2014, 176.

¹²⁷ *ILJug* II, 764 = AE 1968, 0415.

¹²⁸ Bojanovski, 1988, 275.

¹²⁹ Medini, 1982, 79.

rudarskih zakona u pisanim antičkim spisima, ostavlja otvoren prostor za slobodnu analizu epigrafskih spomenika za administrativno-pravno uređenje rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne.

Kako su rudarski distrikti tokom II stoljeća bili u vlasništvu države, ona ih je izdavala velikim ili malim zakupnicima. Zajedno sa zakupnicima javili su se i carski namjesnici. Jedan od takvih zakupnika, sa spomenika iz današnje Austrije, u svojoj nadležnosti imao je željezne rudnike Norika, Panonije i Dalmacije. Rudarski distrikt sjeverozapadne Bosne pripadao je tom uređenju pod upravom *ferrariae Pannonicae*. Za vrijeme ratova sa Markomanima, u drugoj polovini II stoljeća, došlo je do ujedinjenja rudarske uprave Panonije i Dalmacije (*metalla Pannonicorum et Delmaticorum*), što je rezultiralo time da Domavija postane upravno središte svih rudnika. Epigrafski spomenici iz tog perioda pronađeni u Domaviji, *in situ*, spominju i *procurator metallorum Pannonicurom et Delmaticorum*.

Krajem II i početkom III stoljeća rudnici željeza se izdvajaju iz zajedničke uprave te opet odlaze pod javni zakup. Jedini epigrafski spomenik sa prostora sjeverozapadne Bosne koji dokazuje tu činjenicu je onaj iz Ljubije kod Prijedora, posvećen *Terra Mater*, a datiran u 201. godinu. Do sada nisu pronađena epigrafska svjedočanstva o događajima koji su se odvijali u periodu između 201. i 209. godine, tako da se prvi naredni epigrafski spomenik hronološki datira u 209. godinu kada je upravna slika nešto drugačija. Zakupnici više nemaju nikakvu ulogu, a zamijenili su ih carski upravnici, *procurates Augusti*, te rudnici u potpunosti pripadaju carskom *fisku*. U ovom slučaju, nastavljena je tradicija posvete spomenika boginji *Terra Mater*, koja je zadržana tokom cijelog trećeg stoljeća. Ta činjenica ukazuje na službenu vezu Carstva sa prisustvom ove boginje u dolinama rijeka Sane i Japre.

Uvriježeno mišljenje je da su carski namjesnici, prokuratori, djelovali u okviru ustanove koja se identificirala kao rudnička uprava, potencijalno nazvana *officium*. Oficiji su imali hijerarhijski uređen sistem sa inženjerima i fizičkim radnicima, a vjerovatno je da je to bio opći pojam za ustanove koje su djelovale kao mikro uprave. Iz perioda nakon 223. godine, poznata su dva spomenika na kojima se carski namjesnici javljaju kao *viri egregi*, pripadnici viteškog reda. Uzrok te promjene, u administrativno-pravnom aparatu uprave rudnika željeza, nije poznat, te je moguće da nije imala značajnu ulogu. Nije isključeno da su te titule navedene samo kao čin prestiža. Osim carskih namjesnika, značajnu ulogu u administrativno-pravnom aparatu imali su i upravitelji (*vilicus*). Oni su se, na epigrafskim spomenicima sjeverozapadnog rudarskog distrikta Bosne, javili u periodu zakupništva, 201. godine i zadržali su se tokom svih upravnih promjena u III stoljeću. Smatra se da su imali status svojevrtnih inženjera i bili su odgovorni carskim namjesnicima. Izuzev, najzastupljenijoj, *Terra Mater*, podigli su i spomenik u čast boginje Nemeze Pije.

Posveta ovoj boginji ukazuje na jednu novinu u pravnoj terminologiji dedikanata spomenika. Riječ je o pojavi pojmova *collegium* i *corpus* u ulozi udruženja djelatnika rudarskog pogona. Postoji teorija da su ta dva pojma sinonimi, iako nije isključeno da je

više kolegija činilo jedan *corpus*. Pojavu kolegija karakteriše i činjenica da su posvetili spomenik grčkom i domaćem božanstvu. Izuzev u posveti Nemezi Piji, kao dedikanti se javljaju na dva spomenika posvećena panonskom božanstvu Sedatu. Ta novina je dovela do teorije da je, osim stranaca, u rudarsko-metalurškom pogonu radilo i domaće stanovništvo, koje je imalo pravo svojevrzne sindikalne organizacije podržane od strane Carstva.

Analizom epigrafskih spomenika, iz rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne, može se ustanoviti da je tokom III stoljeća došlo do nekoliko promjena u administrativno-pravnom aparatu istog, ovisno od potreba države. Jedina konstanta koja se održala, bili su, carski upravitelji, *vilici*, kojih je bilo mnogo, a imali su različita zaduženja u kompleksnom sistemu organizacije pogona. Među njima se javljaju slobodni ljudi sa određenim funkcijama te oslobođenici i robovi. Najviše ih je sa nepoznatim gentilnim imenom, jedan dio njih je sa istoka ili sa grčke teritorije, a nešto manje ih je lokalnog porijekla. To su oni koji nose aurelijevsko ili julijevsko gentilno ime. Sa ovog područja, najpoznatiji je upravitelj Kalimorf, iz reda robova *familia Caesaris*, čije je napredovanje do upravitelja, a potencijalno i do carskog svećenika, zabilježeno na epigrafskim spomenicima. Svi dedikanti su bili isključivo muškarci, bilo robovi ili oslobođenici koji su napredovali do čina upravitelja i samim tim dobili značajnu ulogu u temeljima carske privrede. Među razlozima podizanja votivnih ara dominira ideja posvete spomenika božanstvu za zdravlje gospodara i imperatora ili njegove porodice.

Spomen rudara i metalurga nije zabilježen na epigrafskim spomenicima u rudarskom distriktu sjeverozapadne Bosne, te je princip njihove organizacije nepoznat. Oni su vjerovatno pripadali domaćem stanovništvu, potomcima onog dijela nekadašnjih mezejskih zajednica koje su promjenom iz militarne u municipalnu upravu pripale provinciji Panoniji. Sudeći po natpisima, njihovi nadređeni, pretežno *vilici*, često su imali porijeklo sa istoka, a organizirali su se u udruženja (*collegia*) pod istim božanstvom, Nemezom Pijom. Zabilježen je i jedan slučaj organizacije *collegia* pod okriljem božanstva Sedata, za koje se smatra da ima domaću, panonsku provenijenciju, što bi podrazumijevalo da su određeni *vilici* bili sa šireg prostora provincije Panonije.

Summary: The administrative and legal regulation of the mining district of northwestern Bosnia in the 3rd century

Research of the Ancient mining, throughout the Roman Empire, indicates that the evolutionary development of local, metallurgical, and mining plants is directly related to changes of the imperial administration. During the second century, the mines belonged to the state that leased them to a private mine lessee, *conductor*. As the same *conductor* appears in the northwestern areas of Bosnia and Mursa, Noricum, as a leaseholder of Pannonian iron mines, we can assume that this mining area was the administrative property of the province of Pannonia. There are fifteen epigraphic monuments from the third century, which provide a basis for understanding the administrative-legal arrangement of the mining district of north-west Bosnia. Almost all monuments have been erected in honor of Oriental deities, with the exception of two monuments referred to Sedatus, a Pannonian deity. The most represented deity is *Terra Mater*, whose dedications make half of the total number of these epigraphic sources. *Terra Mater*, or Mother Earth, basically is not a mining deity, but in this context, its interpretation as such is not a mistake. The aforementioned monuments have been erected by an administrative-legal apparatus operating in this district, in the form of a fiduciary (*procurator Augusti*), a bailiff (*vilicus*), or an association of collegium and corpus. Although the administrative apparatus was much more layered and had a functional hierarchical system, these are the only titles and functions that occur in the Northwestern Mining District, within their variations. The strength of administrative power, in the said territory, was best manifested in the third century, but there is numismatic evidence for the mining process in the first century.

Keywords: mining, administrative and legal regulation, *Terra Mater*, *procurator*, *vilicus*, northwestern Bosnia

KATALOG EPIGRAFSKIH SPOMENIKA

1. Votivna ara posvećena Silvanima iz Maslovara kod Bosanskog Novog

Ova ara smatra se najstarijim pronađenim epigrafskim spomenikom koji ima potencijalnu vezu sa rudarskim distriktom u dolinama rijeka Sane i Japre. Isklesana od vapnenca, služila je u sekundarne svrhe kao impost, u kasnoantičkoj bazilici. Pronađena je prilikom sistematskih istraživanja lokaliteta Majdanište u Maslovarama šezdesetih godina prošlog stoljeća.¹³⁰ Zbog njene uloge imposta, ova ara je značajno oštećena, ali je natpisno polje i dalje čitljivo. Natpis se sastoji od šest redova teksta, približno jednakih dimenzija slova te nije uokviren. Između riječi postoje znakovi interpunkcije u vidu bršljenovog lista ili tačke. Posvećen je Silvanima od Kalimorfa, roba rizničara, čije ime se javlja i na spomenicima iz Ljubije, ali sa drugim pripadajućim titulama. Spomenik se čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

Dimenzije: visina: 35 cm, širina: 25 cm, debljina: – ; visina slova: – ;

Literatura:

ILJug II, 765

EDCS-10000777 = EDH 034207

TM: 182800

Basler, 1975–1976, 146; Imamović, 1977, 312; Škegro, 1997, 100; Mesihović, 2011, 352; Šaćić, 2016, 197–199.

Silvanis / Aug(ustis) sac(rum) / Callimor –/phus Aug(usti) ⁵/ n(ostri) verna / disp(ensator) v(otum) s(olvit)

Posvećeno Silvanima prečasnim, Kalimorf, rob cara našeg, rizničar, zavjet ispuni

Preuzeto iz: Basler 1975.-76., ph. II, tab. XVII

Datacija: II–III stoljeće

Uzevši u obzir mogućnost da je spomenuti rob Kalimorf, nakon podizanja ovog spomenika, napredovao i postao upravitelj (*vilicus*), spomenik se datira u prelazni period sa II na III stoljeće. Iako se na spomenicima iz nešto kasnijeg perioda,¹³¹ koje podiže nadglednik Kalimorf, ne spominje njegova robovska prošlost, ova teorija je opće prihvaćena u nauci. Po ovoj teoriji Kalimorf, *verna* (porodični rob rođen u kući vladara), bio je rob porodice Septimija Severa i imao je afričko porijeklo.¹³² Kako je rob Kalimorf pripadao krugu *familia Caesaris*¹³³, tj. mlađim robovima i oslobođencima, nije sasvim nevjerovatno da je posvećenošću svom caru i poslu napredovao do funkcije upravitelja, a moguće i do carskog svećenika u Mursi.¹³⁴

Silvan je antičko božanstvo, popularno širom Carstva, koje se na spomenicima često nalazi u formi dihotomije, za šta se smatra da je posljedica njegove dvostruke zaštitničke uloge boga privatnog posjeda i poljoprivrede.¹³⁵ U ovom slučaju, spomenik je posvećen dvojici Silvana, kao i jedan iz Carevog polja kod Jajca.¹³⁶

Ako je ovaj Kalimorf isti onaj sa spomenika iz Ljubije posvećenih *Terra Mater*, dovodi se u pitanje zašto je podizao spomenike Silvanima i *Terra Mater*. Taj podatak se može povezati sa njegovim zanimanjem u vrijeme podizanja spomenika te karakterom samog spomenika. Za aru posvećenu Silvanima, u vrijeme kada je Kalimorf bio porodični rob i rizničar, smatra se da je privatnog karaktera¹³⁷, dok su are posvećene *Terra Mater* iz njegovog perioda javnog života, kada je bio *vilicus*.

2. Votivna ara posvećena božanstvu *Terra Mater* iz Ljubije

Zajedno sa još tri spomenika posvećena *Terra Mater*, ara je pronađena 1957. godine u rudokopu na lokalitetu Brdo, u Ljubiji kod Prijedora. Na žrtveniku, oblikovanom od vapnenca, nalazi se plitko uklesan tekst od jedanaest redova, koji je danas u lošem stanju. Žrtvenik karakteriše gruba izrada, bez dekoracije, izuzev profilirane prednje strane, koja sadrži pomenuti tekst. U šestom redu natpisa, slovo O u slogu CON vidljivo je manje od ostalih slova i unutar je slova C.¹³⁸ Riječ *vilicus* je skraćena na *vil*. Spomenik je danas izložen na ulazu u upravu rudnika željeza *Ljubija* u Prijedoru.

Dimenzije: visina: 182 cm, širina: 39 cm, debljina: 34 cm; visina slova: 5,5 cm;

¹³¹ *ILJug II*, 779 = AE 1973, 0411; *ILJug I*, 157 = AE 1958, 0063.

¹³² Bojanovski, 1999, 142; Škegro, 1999, 110.

¹³³ Škegro, 2003, 55, fus. 3.

¹³⁴ U Mursi se, u III st., pojavljuju Kalimorf, Gaj Julije Agatop i spomenici posvećeni *Terra Mater*, kao i u Ljubiji: Izvjesni Kalimorf iz Murse, u funkciji *augustalis coloniae*, sa rodovskim imenom cara Publija Elija Hadrijana, je podigao spomenik u čast Jupiteru, za svoje zdravlje i zdravlje svoje porodice. U isto vrijeme je podignut spomenik u čast Jupiteru posvećen Gaju Juliju Agatopu (Škegro, 2003, 56–57).

¹³⁵ Šačić, 2016, 199, fus. 687.

¹³⁶ Ibid., fus. 688.

¹³⁷ Ibid., 199.

¹³⁸ Sergejevski, 1963, 88.

Literatura:

ILJug II, 779 = AE 1973, 00411

EDCS–10000791 = EDH 011306.

TM: 181851

Sergejevski, 1963, 88, br. 1, sl. 1; Imamović, 1977, 422; Bojanovski, 1988, 280, fus. 9; Sanader, 1996., 126; Bojanovski, 1999, 142; Mesihović, 2011, 338–339.; Šajin, 2011, 127, fus. 575; Šaćić, 2016, 192.

Terrae / Matri / [s]acrum / pro salut[e] ⁵ / C(ai) Iul(i) Aga–/thopi con(ductoris) / ferrar(iarum) / Callimo[r]–/phus vil(icus) ¹⁰ / v(otum) s(olvit) XI K(alendas) Ma[i](as) / [Muc]iano et Fabian[o co(n)s(ulibus)].

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje Gaja Julija Agatopa, zakupnika (rudnika) željeza, Kalimorf, upravitelj, zavjet ispuni jedanaestih majskih Kalendi, (tokom) konzulata Mucijana i Fabijana.

Preuzeto iz: *Opis spomenika*, 1977, 187.

Datacija: 21. april 201. godine

Na području Ljubije, pronađeno je sedam natpisa posvećenih boginji *Terra Mater*, a ovaj se smatra najstarijim od njih. Na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine okolina Prijedora je jedino mjesto na kojem su pronađene posvete ovom božanstvu.

Na natpisu spomenika se, izuzev spomena boginje Majke Zemlje, uočavaju četiri muška imena: Gaj Julije Agatop, Kalimorf, Mucijan i Fabijan. Posljednja dvojica, *M. Nonnius Arrius Mucianus* i *L. Annius Fabianus* su rimski konzuli, po čijoj vladavini se odredila 201. godina kao godina podizanja spomenika.¹³⁹ Spomenik podiže Kalimorf, upravitelj *orijentalnog* ili grčkog porijekla¹⁴⁰, za zdravlje Gaja Julija Agatopa, zakupnika (*conductoris*).

¹³⁹ Sergejevski, 1963, 88.

¹⁴⁰ Sanader, 1996, 126; Imamović, 1977, 187.

Ovo je prvi i jedini spomenik sa područja Japre i Sane na kojem se spominje upravnička titula *conductoris*. Nakon 201. godine u upravi ferarija konduktore zamjenjuju carski povjerenici *procurates Augusti*.¹⁴¹ Kada je riječ o Gaju Juliju Agatopu, bogatom zakupniku, njegov *cognomen* zaziva porijeklo iz istočnih dijelova Carstva¹⁴², te se ono spominje i na jednom spomeniku iz Murse¹⁴³, u kontekstu zakupnika rudnika željeza u Panoniji.¹⁴⁴ Vodeći se tim podatkom, lako je zaključiti da su rudnici željeza sjeverozapadne Bosne pripadali provinciji Panoniji, što dovodi do pitanja gdje se nalazilo sjedište zakupnika Agatopa. Kako je Ljubija bila sjedište svih carskih prokuratora koji su naslijedili zakupnika Agatopa u rudarskom distriktu sjeverozapadne Bosne, postoji mogućnost da je upravo u Ljubiji bila upravna baza.¹⁴⁵ Što se tiče Kalimorfa, upravitelja, smatra se da je imao grčko ili *orijentalno* porijeklo, kao i njegov zakupnik¹⁴⁶, te da je nastavio sa svojim radom i djelovanjem kada su carski povjerenici zamijenili zakupnike u upravi rudnika.¹⁴⁷ Nedostatak *nomen gentilicium* bi mogao sugerirati da je rob sa zapada, ali kako mu je zakupnik bio istočnjak, vjeruje se da je on istog porijekla. Oba spomenuta kognomena bila su poprilično raširena u carstvu.¹⁴⁸ Kalimorf je, u ovom slučaju, napredovao od pozicije privatnog rizničara do upravitelja rudnika željeza.

Ovaj natpis završava datumom posvete *a. d. XI Kal. Maias* (21. april), što je slučaj i sa drugim spomenicima posvećenim *Terra Mater* sa prostora Ljubije. Taj, precizan, datum u nauci ima dva tumačenja. Jedno od njih je ideja o eventualnom organiziranju rudarskog bazena Sane i Japre kao *metalla publica*¹⁴⁹ tj. *territorium metalli*¹⁵⁰, a druga je obilježavanje datuma navodne posjete Septimija Severa rudnicima istočnog i zapadnog bosanskog areala, prilikom svojih putovanja Panonijom i Dalmacijom, 202. godine.¹⁵¹ U skladu sa prvom teorijom, *Terra Mater* je često posmatrana kao rudarsko božanstvo, ali s obzirom na njenu ograničenu i isključivu rasprostranjenost, ta teorija nije postojana. E. Imamović taj fenomen objašnjava kao vezu ruda i rudarstva sa bogatstvom zemljine utrobe, čemu je *Terra Mater* (*Tellus Mater*) izvorna personifikacija.¹⁵² Neki strani autori vezu između

¹⁴¹ Bojanovski, 1999, 143.

¹⁴² Šačić, 2016, 193.

¹⁴³ [I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / [p]ro salute / C(ai) Iul(i) Agatho-/pi c(onductoris) f(errariarum) Panno⁵- / niar(um) itemq(ue) / provinciar(um) / transmarinar(um) / Gamicus arc(arius) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) (AE 2006, 01094).

¹⁴⁴ Šajin, 1999, 41; Ibid. 2011, 127.

¹⁴⁵ Škegro, 1999, 110.

¹⁴⁶ Šačić, 2016, 194.

¹⁴⁷ *ILJug* I, 157; *ILJug* II, 765.

¹⁴⁸ Šačić, 2016, 194.

¹⁴⁹ Imamović, 1977, 186.

¹⁵⁰ Šačić, 2016, 193.

¹⁵¹ Imamović, 1977, 186, fus. 232.

¹⁵² Ibid., 186.

Terra Mater i 21. aprila¹⁵³, u sjeverozapadnoj Bosni, povezuju sa blizinom limesa i potencijalnom koristi tih rudnika za kovanje oružja za odbranu Carstva.¹⁵⁴

Drugoј teoriji u prilog idu dva spomenika sa prostora Mezije. Jedan od njih je iz mjesta Rudnik i datiran je u 202. godinu, a govori o obnovi hrama *Terra Mater* u čast Septimija Severa¹⁵⁵, dok je drugi posvećen *Terra Mater*, Liber Pateru, Liberi i Jupiteru.¹⁵⁶ Za popularnost *Terra Mater* u rudarskom distriktu je, vjerovatno, zaslužnije naseljavanje nosilaca njenog kulta kao rudarskih službenika.

3. Votivna ara posvećena božanstvu *Terra Mater* iz Ljubije

Votivnu aru pronašli su rudari iz obližnjeg rudnika željeza 1954. godine, na lokalitetu Brdo, u Ljubiji kod Prijedora. Spomenik je bio izložen utjecaju vode, a kako je napravljen od vapnenca, njegova površina je erodirala što je dovelo do propadanja natpisa, ali i ostatka spomenika. Na vrhu are nalaze se dvije volute, a samo na lijevoj su vidljivi tragovi nekadašnjeg ukrasa. Pozadina spomenika je, moguće, bila profilirana. Epigraf na spomeniku nije uokviren, ima deset redova teksta, koji se sada mogu pročitati sa poteškoćama, dok je šesti red u potpunosti uništen. Posljednji red natpisa uklesan je u nešto manjem formatu i na samom početku profilirane baze spomenika. Isti je izložen u stalnoj postavci antičkog odjeljenja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Dimenzije: visina: 121 cm, širina: 68 cm, debljina: 19 cm; visina slova: 4, 5–2 cm;

Literatura:

ILJug I, 157 = AE 1958, 0063

EDCS-10000254 = EHD 019705

TM: 181973

Sergejevski, 1957, 110–111; Sergejevski, 1963, 89, br. 2; Imamović, 1977, 418–419, foto. 186; Bojanovski, 1982, 108; Bojanovski, 1999, 143; Mesihović, 2011, 343–344; Šačić, 2016, 196.

Terrae Matri sac(rum) / [p]ro salute dd[[[d]]](ominorum) nn[[[n]]](ostrorum) [I] /mp(eratoris) L(ucii) Sep(timii) Severi p[at](ris) pat[er](iae) / Aug(usti) Arab(ici) Adiab(enici) Par(thici) [et] ⁵/ M(arci) Aur(eli) Antonini Aug(usti) / [[et P(ublii) Sep(timi) Sever Aug(usti)]] / Iuliae Aug(ustae) m(atris) c(astrorum) et Aug(ustorum) / Titi(us) [V]erecundus proc(urator) / Augg(ustorum) et Callimorp(h)u(s) M(--- ?) ¹⁰/ vil(icus) fer(rariarum) / [XIKa]lendas Maias / Pompeiaiano et [Av]i[to] co(n)s(ulibus))

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje naših vladara, imperatoru Luciju Septimiju Severu, ocu domovine, Augustu nepobjeđenom u Africi, velikom pobjedniku u Parti, Marku Aureliju Antoninu Augustu i Publiju Septimiju Severu Augustu, Juliji Augusti, majci

¹⁵³ Dan kada se slavi *natalis urbis Romae*, tj. rođendan grada Rima (Sanader, 1996, 126).

¹⁵⁴ Sanader, 1996, 126.

¹⁵⁵ Sanader, 1996, 127, fus. 17.

¹⁵⁶ Ibid., fus. 18.

vojnika i Augusta, Tit Verekund, prokurator (namjesnik) carskih rudnika i Kalimorf, vilik (upravitelj) rudnika željeza, (spomenik podižu), jedanaestih majskih Kalendi, (za vrijeme) konzulata Pompejana i Avite.

Preuzeto iz: Sergejevski, 1957., 127., ph. I, tab II

Datacija: 21. april 209. godine

Ova ara je podignuta za zdravlje cara Septimija Severa i članova njegove porodice, supruge Julije Domne i sinova Marka Aurelija Antonina Augusta (Karakale) i Publija Septimija Severa (Gete). Getino ime je, navodno, bilo prisutno na spomeniku samo nekoliko godina, kada je Karakala naredio da se izvrši *damnatio memoriae*, nakon ubistva svoga brata. Ista stvar je i sa drugim redom natpisa, gdje su uništena slova D i N.¹⁵⁷ U posljednjem redu natpisa u riječi POMPEIANO dva puta je ponovljen slog IA, što se smatra klesarskom greškom, tzv. ditografija.¹⁵⁸

Spomenik je, kao i onaj iz 201. godine¹⁵⁹, podignut 21. aprila, ali osam godina kasnije¹⁶⁰, te se na ovom spomeniku, kao dedikant, prvi put na prostoru sjeverozapadne Bosne spominje carski namjesnik za rudnike željeza *procurator Augustorum*¹⁶¹, čije porijeklo je teško utvrditi s obzirom na široku rasprostranjenost njegovog imena, iako mu je korijen italuskog porijekla.¹⁶² Evidentno je da je nekad, tokom tih osam godina, došlo do promjene u upravi rudnika, te da su oni iz zakupa prešli pod carsku upravu.¹⁶³ Opće prihvaćeno mišljenje je da je prokurator bio na čelu određene ustanove za upravu rudnika, potencijalno nazvane *officium*, koja je imala hijerarhijski uređen sistem sa stručnjacima i fizičkim

¹⁵⁷ Sergejevski, 1957, 111; Imamović, 1977, 418; Šačić, 2016, 196.

¹⁵⁸ Sergejevski, 1957, 111; Ibid., 1963, 89, fus. 13.

¹⁵⁹ *ILJug* II, 779 = AE 1973, 00411.

¹⁶⁰ Mesihović, 2011, 334.

¹⁶¹ Bojanovski, 1982, 109; Ibid., 1999, 143; Škegro, 1999, 113.

¹⁶² Šačić, 2016, 196.

¹⁶³ Ibid.

radnicima. Postoji još nekoliko spomenika sa ovog prostora koji pominju pojam *officium* uz određene titule koje bi trebalo da su nosile i različita zaduženja.¹⁶⁴

Osim datuma, zajednički element ova dva spomenika je i dedikant Kalimorf. Smatra se da je to ista osoba, s obzirom na kratak period koji je prošao između podizanja istih, a nakon 209. godine, Kalimorfovo ime se ne nalazi na spomenicima sjeverozapadne Bosne.¹⁶⁵ Ipak, A. Škegro je primijetio spomen izvjesnog Publija Elija Kalimorfa, *augustalis coloniae*¹⁶⁶, na jednom spomeniku iz Murse za kojeg smatra da je to Kalimorf koji je i dedikant spomenika iz Ljubije i Blagaja, te da je od roba postao ugledan član društva sa visokim ovlastima.¹⁶⁷

Kao i prethodni i ovaj spomenik, zbog datuma na koji je podignut, vezuje se uz obnovu hrama boginje *Terra Mater* u čast Septimija Severa. Ova boginja se često nalazi u kontekstu sa Septimijem Severom i njegovom porodicom, jer on i njegova supruga dolaze sa područja gdje je to božanstvo bilo rasprostranjeno.¹⁶⁸ Međutim, vjerovatnije je da božanstvo kojem se spomenik posvećuje ima više veze sa dedikantom nego onim za čije zdravlje ili u čiju čast se podiže.¹⁶⁹

4. Votivna ara posvećena božanstvu *Terra Mater* iz Ljubije

Ovaj spomenik od lapora je slučajni nalaz iz 1954. godine, sa lokaliteta Brdo u Ljubiji kod Prijedora. Kako se na tom području i u moderno doba odvijala rudarska industrija, pronašli su ga tamošnji rudari. S obzirom na to da donji dio spomenika nedostaje nemoguće je utvrditi tačan broj redova pripadajućeg natpisa. Za sad je vidljivo punih osam redova, te naznake dva nepotpuna. Peti red je oštećen, što je posljedica potencijalnog postupka *damnatio memoriae*. Smatra se da je obrisano carsko ime *Antoninus*, koje se odnosi na Karakalu, iako ne postoji jasan razlog tome.¹⁷⁰ Slova natpisa su duboko urezana, velika i pravilna te sa blagom varijacijom u veličini. Gornji dio spomenika je bogato ukrašen stilizovanom vinovom lozom. Spomenik se danas čuva u direkciji uprave rudnika Ljubija u Prijedoru.

¹⁶⁴ CIL III, 13239 = *ILJug* I, 162. = AE 1958, p. 21 s. n. 65; *ILJug* II, 781 = AE 1973, 0414. (B).

¹⁶⁵ Škegro, 1999, 134.

¹⁶⁶ Carski sveštenik (Škegro, 2003, 56).

¹⁶⁷ Škegro, 1999, 113.

¹⁶⁸ Sanader, 1996, 127, fus. 17.

¹⁶⁹ U nauci postoji teorija o mogućim običajima carskih namjesnika (prokuratora) da podižu spomenike u čast božanstava za koja su smatrali da ih njihovi vladari poštuju. A. Šaćić se ne slaže s tom teorijom, uzimajući u obzir da se takvi slučajevi ne pojavljuju u Domaviji, a da se u dolini Japre javljaju i nakon dinastije Severa. Uzevši u obzir religijsku toleranciju Septimija Severa, ona smatra da su dedikanti spomenika imali na volju podizati spomenike u čast božanstava po svojoj želji, pa su tako i posvete *Terra Mater* bile čista volja dedikanata. (Šaćić, 2016, 197). Ta teorija ima više smisla s obzirom na to da je podizanje spomenika određena vrsta žrtve i molitve, a da bi dedikantova posveta bila valjana, trebalo bi da se obraća božanstvu koje lično poštuje.

¹⁷⁰ Sergejevski, 1963, 90.

Dimenzije: visina: 98 cm, širina: 41 cm, debljina: 16 cm; visina slova: 5–6 cm;

Literatura:

ILJug II, 778 = AE 1973, 00412

EDCS-10000790 = EDH 011309

TM: 181852

Sergejevski, 1963, 89–90, br. 3, sl. 2; Imamović, 1977, 422; Bojanovski, 1982, 111; Me-sihović, 2011, 339–340; Šačić, 2016, 199–202.

Terrae Ma[t(ri)] / sacrum / pro salute / Imp(eratoris) Caes(aris) Ma(rci) /⁵ Aur(eli) [[Antoni]] / [[ni]] Aug(usti) Iul(ius) [--] / proc(urator) per Ianu[ar]um et Bas[sianum?] / [---]V(?)I(?)L(?) [---]¹⁰ / [-----]

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje imperatora Cezara Marka Aurelija Antonina Augusta, Julijan, prokurator uz Januaria i Basijana, upravitelje

Preuzeto iz: Sergejevski, 1963, 89

Vrijeme nastanka spomenika: između 211. i 217. godine¹⁷¹

Ova ara je podignuta u čast *Terra Mater*, za zdravlje cara Karakale od strane prokuratora Julijana¹⁷², koji se spominje prvi put na ovom području. Epigraf je napisan po istoj formuli kao i ostale posvete *Terra Mater*, sa razlikom u pojavi dva vilika. Smatra se da je postojala i formula *XI Kalendas Maias*, ali da nedostaje usljed oštećenog donjeg dijela spomenika.¹⁷³ Fenomen dva upravitelja je doveo do razvoja nekoliko teorija. Jedna od njih

¹⁷¹ *Terminus post quem* (najranija moguća godina) je 212., prva godina samostalne Karakaline vladavine, dok bi *terminus ante quem* (najkasnija moguća godina) bila 217., njegova posljednja godina vladavine. (Šačić, 2016, 201).

¹⁷² Čitanje po Sergejevskom, moguće je i ime *Julius* (Sergejevski, 1963, 90; Imamović, 1977, 422).

¹⁷³ Bojanovski, 1999, 145, fus. 52.

je da je *Bassianus* ime rudnika, te da su tako nazvani po caru Karakali¹⁷⁴, dok je druga da je namjesnik *Julianus* u svojoj nadležnosti imao dva rudarska središta uprave koji su pripadali *ager publicus* sjeverozapadne Bosne. U prilog toj pretpostavci ide pojava dva vilika na ovom spomeniku, koji bi potencijalno upravljali svakim od rudarskih bazena. Ipak, carski namjesnik zadužen za upravljanje dva bazena je imao titulu *ducenarius*, za razliku od Julijana.¹⁷⁵ Kako i dalje nije poznata potpuna slika mehanizma rada i uprave rudarskog distrikta, može se samo nagađati da su ova dva upravitelja imala istovjetan status sa jednakim ili različitim zaduženjima, kojih je sigurno bilo u velikom broju. Iako su imena *Bassianus* i *Julianus* poprilično rasprostranjena, *Bassianus* odiše *orijentalnim* utjecajem, a to ime su nosili Karakala i Elagabal prije nego su postali carevi.

5. Votivna ara iz Ljubije, posvećena *Terra Mater* za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove supruge

Ara je pronađena 1957. godine, na lokalitetu Brdo u Ljubiji kod Prijedora, a danas se čuva u direkciji rudnika Ljubija u Prijedoru. Isklesana od lapora, ima profiliran sims i bazu. Na gornjem dijelu nalaze se akroteri dok su uz njih uklesane dvije kose linije, od kojih jedna nalikuje na slovo P.¹⁷⁶ Ara je mnogo oštećena i lijeva strana nije čitljiva. Na natpisnom polju spomenika, koje nije uokvireno, nalazi se jedanaest redova teksta. Slova su plitko urezana i jednakih dimenzija. U petom i šestom redu erodirana su imena cara i njegove supruge kojima je spomenik i posvećen.¹⁷⁷ U jedanaestom redu natpisa datum je oštećen, ali se interpretira na osnovu ostalih spomenika posvećenih *Terra Mater*, pa se čita kao *XI Kalendas Maias*.

Dimenzije: visina: 107 cm, širina: 35 cm, debljina: 23 cm; visina slova: 4 cm;

Literatura:

ILJug II, 780=AE 1973, 0413

EDCS-10000792 = EDH 011312

TM: 181853

Sergejevski, 1963, 90, br. 4, sl. 3; Imamović, 1977, 424; Mesihović, 2011, 340–341; Šaćić, 2016, 202–203;

[Ter]rae Matri / [s]lac(rum) / [pro]salute Imp(eratoris) [Caes(aris)] / [Marc]i Aur(eli) Seve –⁵[[ri Alexandr]]ri P(ii) F(elicis) Aug(usti) / [[et Gnae]]ae S[el]iae Aug(ustae) / [---]Primu[s] M–/ [a]rcus [---] Aug(usti) / [v]il(icus) Maxi[mo II et]¹⁰Aeliano co(n)s(ulibus) / [XI] Kal(endas) Mai[as]

¹⁷⁴ Sergejevski, 1963, 95.

¹⁷⁵ Šaćić, 2016, 201.

¹⁷⁶ Sergejevski, 1963, 90, fus 15; Imamović, 1977, 424.

¹⁷⁷ Na Heidelberg bazi podataka ime supruge Aleksandra Severa ima drugačije čitanje: Julija Mezija Augusta. Sergejevski je to pročitao kao Gneja Seja Augusta, što i jeste pravo ime supruge Aleksandra Severa.

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje imperatora Cezara Marka Aurelija Aleksandra Severa, Pija sretnog Augusta i Gneje Seje Auguste, Prim Marko, carski upravitelj (rudnika), (za vrijeme) drugog konzulata Maksima i Elija, jedanaestih majskih kalendi (zavjet ispuni)

Preuzeto iz: Sergejevski, 1963, 91.

Datacija: 21. april 223. godine

Ara podignuta u čast *Terra Mater*, za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove supruge Gneje Seje Auguste¹⁷⁸, 21. aprila 223. godine. Datum je interpretiran pomoću drugih natpisa posvećenih Majci Zemlji, te pomoću određivanja godine drugog konzulata Maksima i Elija.¹⁷⁹ Ovo je najstariji među japranskim rudarskim epigrafima koji funkciju *vilicus* veže za epitet “carski”. Po Šačić, postoje dva moguća razloga za to. Jedan je da je to čista formalnost koja je ubačena u natpis i da ne postoji precizan povod. Druga je da je u doba Aleksandra Severa *vilicus* imao viši status u odnosu na vrijeme vladavine Karakale ili Septimija Severa.¹⁸⁰ Kada je riječ o porijeklu upravitelja Prima Marka, na osnovu njegovog imena, smatra se da je bio domaćeg ili italiskog porijekla.

6. Votivna ara iz Ljubije, posvećena *Terra Mater* za zdravlje cara i njegove majke

Ara od vapnenca pronađena je 1954. godine na lokalitetu Brdo, u Ljubiji kod Prijedora, kao slučajni nalaz. Danas je izložena kao dio stalne postavke Muzeja Kozare u Prijedoru. Spomenik ima profiliranu bazu i sims, a na samom vrhu je ukrašen reljefnim bršljenovim vijencem. Osim toga, nema drugih ukrasa. Natpis se nalazi na središnjem dijelu spomenika i teško je oštećen, dijelom utjecajem atmosferalija, a dijelom putem *damnatio*

¹⁷⁸ *Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus i Gnaea Seia Herennia Sallustia Barbia Orbiana*

¹⁷⁹ *Lucius Marius Maximus Perpetuus Aurelianus i Lucius Roscius Aelianus Paculus Salvius Iulianus*

¹⁸⁰ Šačić, 2016, 203.

memoriae, što se odnosi na treći i četvrti red u kojem su imena Aleksandra Severa i njegove majke. Početna slova natpisa sa lijeve strane su erodirana, kao i središnji dio desne strane natpisa. Zahvaljujući duboko i pravilno urezanim slovima, koja djelomično variraju u veličini, tekst je moguće rekonstruisati. Najlakše je to sa posljednja tri reda u kojima su slova nešto manjih dimenzija. Danas su na spomeniku ponegdje vidljivi tragovi crvene boje, kojom je isti možda bio obojen.

Dimenzije: visina: 116 cm, širina: 55 cm, debljina: 21 cm; visina slova: 4–2, 8 cm;

Literatura:

ILJug I, 158 = AE1958, 0064

EDCS–10000255 = EDH 019708

TM: 181974

Sergejevski, 1957, 111–112; Sergejevski, 1963, 90; Dušanić, 1977, 84; Imamović, 1977, 420; Bojanovski, 1988, 274; Mesihović, 2011, 344–345; Šaćić, 2016, 204–206.

Terrae Matri [s(acrum)] / [p]ro sal(ute) d(omini) n(ostri) Imp(eratoris) M(arci) / Aur(eli) Severi [[Alexan]]–[dr]i P(ii) F(elicis) Aug(usti) et [[Iuliae]]^{5/} [Mam(a)]eae Aug(ustae) ma<tr>i[s] / castr(or)um s(ub) c(ura) M(arci) Iul(i) / Macri v(iri) e(gregii) pro[c(ur)atoris) Aug(usti)] / Heliodorus vi[l(icus)] / [olff(icinae) fer(rariae) pos(uit) XI K(alendas) M(aias)^{10/} [M]odesto II et Probo co(n)[s(ulibus)]

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje našeg gospodina, cara Marka Aurelija Severa Aleksandra Pija, sretnog, Augusta i Julije Mameje Auguste, majke vojnika, pod upravom Marka Julija Makrina, eminentne ličnosti¹⁸¹, carskog namjesnika (rudnika), Heliodor, upravitelj postrojenja za obradu željezne rude, (spomenik) postavi, jedanaestih majskih kalendi, (tokom) Modestovog drugog i Probusovog konzulata

Fotografija: © Muzej Kozare u Prijedoru

¹⁸¹ *Vir egregius* je titula koja se može doslovno prevesti te taj prijevod označava osobu koja je naročito cijenjena u sferi svoga posla. U ovom slučaju je to i najniži stepen viteškog reda.

Datacija: 21. april 228. godine

Kao i ostali spomenici sa teritorija Ljubije, posvećeni *Terra Mater*, i ovaj ima natpis klesan po jednakoj formulaciji teksta. Spomenik se posvećuje boginji Majci Zemlji, za zdravlje vladara i njemu bliskih osoba od strane zahvalnog činovnika, pod upravom jednako zahvalnog namjesnika, jedanaestih majskih kalendi za vrijeme konzulata određenih konzula. U odnosu na ostale spomenike, na ovom se prvi put pojavljuju određeni epiteti i titule koji ukazuju na evolutivni razvoj tog rudarskog distrikta. U ovom slučaju, carski namjesnik rudnika, Marko Julije Makrin pripada najnižem sloju viteškog reda¹⁸², te se zbog njegovog višeg statusa u odnosu na ranije spomenute carske namjesnike rudnika, smatra da je za vrijeme vladavine Aleksandra Severa došlo do reforme u organizaciji rada rudarskog distrikta u sjeverozapadnoj Bosni. Do takve promjene je nešto ranije došlo i u sjeveroistočnoj Bosni, tačnije Domaviji.¹⁸³ Postoji i mogućnost da je ovaj namjesnik tu titulu stekao ranije u svom životu, pa je pomenuta u novim aspektima njegovog života.

Osim namjesnika, koji je *vir egregius*, titula osobe koja podiže spomenik odaje više informacija o reformaciji rudničkog kompleksa. Heliodor, *vilicus*, potencijalno porijeklom iz istočnih carskih provincija¹⁸⁴, imao je nadležnost nad postrojenjem za obradu željezne rude¹⁸⁵, za razliku od ostalih upravitelja koji su nadgledali rudnike željeza.¹⁸⁶ S obzirom na to da antički izvori ne donose potpune podatke o rudarskom uređenju teško je odrediti apsolutnu tačnost ovih tumačenja. *Officinae ferrariae* se odnosi na postrojenje za obradu željezne rude, ali ostaje nejasno da li se pod tim postrojenjem podrazumijeva cijeli proces koji uključuje njeno iskopavanje, transport, taljenje i kovanje ili je to bio samo proces taljenja ili kovanja rude.¹⁸⁷ U nauci postoji i mišljenje da se pojam *officinae ferrariae* odnosi na metaluršku radionicu.¹⁸⁸ Dušanić pravi konkretnu razliku između *vilicus ferrariarum* i *vilicus officinarum ferrariarum*. Kako razlikuje objekte, tako razlikuje i domete njihove nadležnosti pa je po njemu prvi nadgledao prihode, dok je drugi nadgledao proizvodnju.¹⁸⁹ Nije strana činjenica da je svako poduzeće kompleksan organizam koji ima hijerarhiju rada, po kojoj se dijele zaduženja. Da bi organizam funkcionisao sa najboljim ishodom, svaki njegov organ imao je službenika kojem je pripalo carsko povjerenje da će biti vrijedna karika u procesu rada.

Kada je riječ o onomastici, kao i kod većine drugih upravitelja, i ovaj ima potencijalno istočnjačko porijeklo.

¹⁸² *vir egregius*

¹⁸³ CIL III, 12734 = AE 1893, 130; CIL III, 8361 = CIL III, 12721; CIL III, 8360 = CIL III, 12720b;

¹⁸⁴ Šačić, 2016, 206, fus. 705.

¹⁸⁵ *vilicus officinae ferrariae*

¹⁸⁶ *vilicus ferrariarum*

¹⁸⁷ Bojanovski, 1999, 143.

¹⁸⁸ Sergejevski, 1963, 96; Škegro, 1999, 114.

¹⁸⁹ Dušanić, 1977, 84.

7. Votivna ara posvećena *Terra Mater* za zdravlje cara i njegove majke

Ova votivna ara pronađena 1957. godine, na lokalitetu Brdo u Ljubiji kod Prijedora, bila je slučajni nalaz prilikom procesa modernog rudarenja. Danas se čuva u lapidariju Muzeja Kozare u Prijedoru. Spomenik je isklesan od lapora i teško je oštećen. Sims i natpisno polje su erodirali do te mjere da je skoro nemoguće razlučiti tekst, kao ni potencijalnu profilaciju simsa. Baza are je donekle očuvana i na njoj se očituje profilacija. Ipak, zahvaljujući prvim čitanjima, nedugo nakon pronalaska spomenika, danas postoji rekonstrukcija teksta i poneki podatak o nekadašnjem stanju are. Slova su bila pravilna, približno jednake veličine i plitko uklesana. Tekst se sastojao od devet redova, a ime cara, kao i ime njegove majke, bilo je podvrgnuto *damnatio memoriae*, kao i na prethodno obrađenom spomeniku posvećenom istom caru.

Dimenzije: visina: 108 cm, širina: 50 cm, debljina: 25 cm; visina slova: 4, 5 cm;

Literatura:

ILJug II, 781 = AE 1973, 0414

EDCS-10000793 = EDH 011315

TM: 181854

Sergejevski, 1963, 90–91, br. 6; Dušanić, 1977, 84; Imamović, 1977, 424–425; Sanader, 1999, 139; Mesihović, 2011, 341–342; Šain, 2011, 48; Šačić, 2016, 206–208.

[Ter]rae Matri / [pro sal(ute)] Imp(eratoris) Caes(aris) / [M(arci) Aur(eli) S]everi [Alex] / [andri] Pii Fel(icis) Aug(usti) ⁵/ [et Mamaeae] Aug(ustae) / [s(ub)? c(ura)? --]Nicoma[chi]/[---] pro-
c(uratoris) Aug(usti) n(ostri) / [---]s vil(icus) of(ficinae) f(errariae) / [Imp(eratore) Alexa]n(dro)
III et Dione II co(n)s(ulibus)

Posvećeno Majci Zemlji, za zdravlje cara Cezara Marka Aurelija Severa Aleksandra Pija, sretnog Augusta i Mameji Augusti, pod upravom ... Nikomaha ... namjesnika našeg Augusta, ... upravitelj postrojenja za obradu željezne rude (podignuo spomenik za vrijeme vladavine) cara Aleksandra trećeg konzulata i drugog konzulata Diona

Fotografija: © Muzej Kozare u Prijedoru

Datacija: 229. godina

Ova votivna ara u mnogim aspektima je slična onoj podignutoj godinu dana ranije, 228.¹⁹⁰ Posvećena je Majci Zemlji, za zdravlje cara Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje. Kao i na prethodnom, i na ovom spomeniku spominje se *vilicus officinae ferrariae*, što je i dalje novina u hronološkom slijedu epigrafskih rudarskih spomenika u sjeverozapadnoj Bosni. Spomenik se datira po vladavini Aleksandra Severa, i njegovom trećem konzulatu, te drugom konzulatu Diona. Taj period spada u 229. godinu, sudeći po *fasti consulares*, tj. listi rimskih konzula.¹⁹¹

Specifičnost ovog spomenika je odskakanje od standardne formule po kojoj se klesao tekst. Naime, na ovoj ari nedostaje ustaljeni datum, vezan za spomenike posvećene *Terra Mater* na ovom području: *XI Kalendas Maias*. Dušanić smatra da je na natpisu postojao datum, te da je ista osoba podigla ovu aru i onu od godinu dana ranije. Vodeći se tim zaključkom, on odbacuje prvo čitanje koje je ponudio Sergejevski¹⁹², te nudi svoje u kojem umjesto *Nic[ol]ma[chi] / [---]čita M(arci) I[ul](ii) / Marci viri*, te vjeruje da je na natpisu stajalo i ime Heliodora, kao prokuratora, jer je samo godinu dana razlike između podizanja ovog i prethodno obrađenog spomenika te da je moguće da je u tom vremenskom periodu jedna osoba obavljala funkcije *procurator* i *vilicus*.¹⁹³ Nauka ne odbacuje čitanje Sergejevskog jer je on imao pristup natpisu kad nije bio u potpunosti erodiran i oštećen, pa Šaćić smatra da je nedostatak dobro poznatog datuma na ovom spomeniku greška klesara. Kada je riječ o Nikomahu, njegov *cognomen* je grčkog porijekla ili pak iz istočnih provincija carstva. Ipak, njegov potencijalni robovski status ukazuje na to da je mogao imati sasvim drugačije porijeklo.

Također, Šaćić smatra da je, u doba Aleksandra Severa, postojala precizna podjela u prerađivačko–proizvodnom kompleksu koji se koncentrisao oko željezne rude, što je zahhtijevalo i administrativnu podjelu, pa bi u tom slučaju prokurator imao u nadležnosti cijeli rudarski distrikt¹⁹⁴, dok su upravitelji bili tadašnji svojevrсни inženjeri i svaki je imao svoju nadležnost.

8. Votivna ara posvećena Jupiteru, najboljem i najvećem, Liberu i *Terra Mater* iz Briševa

Ovaj spomenik je pronađen prije 1893. godine u mjestu Briševo kod Prijedora. Uz još jednu votivnu aru posvećenu *Terra Mater*, pronađen je na mjesnom groblju. Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Spomenik je značajno oštećen, što je dovelo do različitih čitanja epigrafa, tako da su se razvile rasprave kojim božanstvima

¹⁹⁰ *ILJug* I, 15. (B) = AE 1958, 0064 (B).

¹⁹¹ Šaćić, 2016, 207, fus. 708.

¹⁹² Sergejevski, 1963, 90–91, br. 6.

¹⁹³ Dušanić, 1977, 84.

¹⁹⁴ Šaćić, 2016, 207.

i za kojeg cara, tj. careve je isti podignut. Sergejevski je, za razliku od Hirschfelda za *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ustanovio da je spomenik posvećen Jupiteru, Liberu i *Terra Mater*, oslanjajući se na prethodno pronađene spomenike na lokalnoj teritoriji.¹⁹⁵ Spomenik ima bazu i profiliran sims, na kojem je oblikovan ukras u vidu zaobljene piramide sa dva palmina lista, ograničena sa dvije linije koje označavaju akroterije. Pojedini dijelovi spomenika su, zbog oštećenja, nadograđeni malterom, što je otežalo čitanje natpisa. Natpisno polje nije uokvireno i ima deset redova teksta. Carska imena su pretrpila *damnatio memoriae*, ali i izuzev toga natpis se teško čita.

Dimenzije: visina: 127 cm, širina: 47 cm, debljina: 19.5 cm; visina slova: 3.5 cm

Literatura:

CIL III, 13240 (B) = *ILJug* I, 161 = AE 1958, p. 21 s. n. 65 (B)

EDCS-10000258 = EDH 033130

TM: 182297

Sergejevski, 1957, 114–116, br. 7; Sergejevski, 1963, 91, br. 7; Imamović, 1977, 402–403, Dušanić, 1977, 60, 84; Mesihović, 2011, 348; Šačić, 2016, 208–211.

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] Deo Liber(o) / [Terra] Matri sac(rum) / [pro sa]lute dd(ominorum) [nn(ostrorum)] / [[[Imp(eratorum) M(arci) Iulior(um)]]] ⁵/ [[[Philipp(or)um) Augg(ustorum) et]]] / [M(arcia) S(evera) Aug(usta) n(ostrae) / [s(ub) c(ura)] Co(ss)it<i>ani Fir-/m]i v(iri) e(gregii) pr(ocuratoris) Augg(ustorum) nn(ostrorum) / [I]ucundus vil(icus) ferrar(iarum) ¹⁰/ XI Kal(endas) M(aias) [[[Imp(eratoribus) Philipp(is) Augg(ustis) c(onsulibus)]]]

Jupiteru najboljem, najvećem, bogu Liberu, Majci Zemlji, za zdravlje gospodara našeg, cara Marka Julija Filipa Augusta i Marcije Severe Auguste naše, pod upravom Kositijana Firma, eminentne ličnosti, carskog namjesnika našeg, Jukund, upravitelj (podignuo spomenik), jedanaestih majskih kalendi, (za vrijeme) konzulata cara Filipa Augusta

Preuzeto iz: Sergejevski, 1957, tabla II, slika 3

¹⁹⁵ Sergejevski, 1957, 114–115, fus. 8.

Datacija: 21. april 247–248. godine

Zbog visokog stepena oštećenja spomenika, na njemu nije očuvan potpuni podatak o potencijalnoj godini podizanja istog. Ipak, pomoću podataka koji postoje zahvaljujući rekonstrukciji natpisa, spomenik je datiran u periodu između 247. i 248. godine. Sergejevski smatra da su u natpisu postojala imena dva cara, suvladara, Filipa Augusta i njegovog sina Filipa II. Car Filip August je bio konzul tri puta, a njegov sin dva i to 247. i 248. godine, tako da se u period od te dvije godine datira spomenik.¹⁹⁶ Natpis sadrži i tragove standardne formule natpisa posvećenih *Terra Mater*, a to je datum *XI Kalendas Maias*, što se tumači kao 21. april.

Spomenik je podignuo Jukund, *vilicus*, čije ime se smatra čestim u robovskoj zajednici tog doba u provincijama Dalmaciji i Panoniji, a postoji mogućnost i da je bio oslobođenik. Kako dedikant, osim *Terra Mater*, spomenik posvećuje Jupiteru i Liberu, u nauci postoji mišljenje da je imao drugačiju etničku pripadnost od ostalih dedikanata koji su podizali spomenike u čast boginje Majke Zemlje.¹⁹⁷ Postoji i vjerovatnost da je ovaj vilik uvažio božanstva svog prokuratora ili careva te im, uz svoje božanstvo, odao počast.

Kada je riječ o prokuratoru, njegovo ime je rekonstruisano kao *Cossitianus Firmus*, uz određene dileme. Naime, ime *Cossitianus* nije bilo naročito poznato širom Carstva, pa i ako je natpis dobro rekonstruisan, njegovo porijeklo je teško ustanoviti, za razliku od kognomena *Firmus*, koji je poprilično poznat i raširen, ali postoji određena mogućnost da je ta riječ bila napisana kao *Firminus*. Sergejevski smatra da je ipak prva varijanta tačnija.¹⁹⁸

Uz prokuratorsku titulu izvjesnog *Cossitanusa Firmusa*, stoji i titula *vir egregius*, kao što je slučaj sa Julijem Makrinom, prokuratorom sa natpisa iz 228. godine.¹⁹⁹ Ovo su jedina dva spomenika iz sjeverozapadne Bosne na kojima se nalazi pomenuta titula iz viteškog reda.

9. Votivna ara posvećena *Terra Mater* iz Briševa

Zajedno sa prethodno obrađenim, i ovaj spomenik je pronađen nekad prije 1893. godine na groblju u Briševu. Smatra se da su oba spomenika izmještena iz Ljubije, što bi značilo da je na prostoru cijele Bosne i Hercegovine, kult *Terra Mater* rezervisan isključivo za užu prostor Ljubije. Izrađen od pješčara, spomenik je bogato ukrašen profilacijom baze i simsa, te uklesanim volutama na simsu.²⁰⁰ Kako mu nedostaje cijela lijeva strana, te desni gornji ćošak, čitanje natpisa je otežano. Ipak, utvrđeno je da natpis ima jedanaest redova teksta koji su posvećeni *Terra Mater*, za vrijeme uprave nepoznatog namjesnika, od Merkurija, upravitelja postrojenja za obradu željezne rude. Osim nedostatka fizičkog

¹⁹⁶ Sergejevski, 1957, 116.

¹⁹⁷ Šaćić, 2016, 211.

¹⁹⁸ Sergejevski, 1957, 116.

¹⁹⁹ *ILJug* I, 158 (B) = AE 1958, 0064 (B).

²⁰⁰ Sergejevski, 1957, 113.

dijela spomenika, čitanje natpisa je otežalo i njegovo stanje prouzrokovano atmosfera-
lijama. Nekad podijeljena u dva dijela, ova ara je uzrokovala konfuzije u nauci, pa su je
neki autori čitali kao dvije zasebne are.²⁰¹ Danas se, u svojoj narušenoj cjelini, čuva u
Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Dimenzije: visina: 122 cm, širina: 36 cm, debljina: 23 cm; visina slova: 5.2–4.2 cm;

Literatura:

CIL III, 13239 (B) = *ILJug* I, 162 = AE 1958, p. 21 s. n. 65 (B)

EDCS–29900054 = EDH 033133

TM: 182298

Radimsky, 1891, 439; Sergejevski, 1957, 112–114, Sergejevski, 1963, 92; Imamović,
1977, 352; Imamović, 1977, 426–427; Mesihović, 2011, 349; Šaćić, 2016, 213.

[*Terrae*] *Mat*–/[*ri* ---]MI / [---]NO[–]I(?)[–]I(?) / [–]ES(?) *calinio*(?) ⁵/ [–] *sup*(!) *cur*(a)
/ [–] / [p]ro(*curatoris*) *Merc*–/[*ur*]ius *vil*(icus) *off*(icinae) / [*fe*]rr(*ariae*) XI *Kal*(endas) ¹⁰/
M(*aias*) [–]I(?) / [–]I(?)

(Posvećeno) Majci Zemlji ... pod upravom ... prokuratora, Merkurije, upravitelj postro-
jenja za obradu željezne rude (podignuo spomenik) jedanaestih majskih kalendi ...

Preuzeto iz: Sergejevski, 1957, tab. I, sl. 3

Datacija: 21. april 253.–268. god. (III stoljeće)

Posljedično svom fizičkom stanju ova ara se rekonstruiše i datira sa izvjesnim poteško-
ćama. Podignuta 21. aprila, pripada nizu spomenika posvećenih *Terra Mater*, sa istom ili
sličnom formulom natpisa. Generalno se datira u treće stoljeće, ali neke rekonstrukcije
natpisa ukazuju na to da je podignuta za vrijeme cara Galiena, i u njegovu čast, između
253. i 268. godine. Podatak o toj dataciji dolazi od strane D. Sergejevskog, koji je pedesetih

²⁰¹ Imamović, 1977, 352; Ibid., 426–427.

godina prošlog stoljeća spomenik našao u Zemaljskom muzeju i napravio reviziju čitanja natpisa. Sergejevski smatra da se očuvani dio teksta *calinio* odnosi na cara Publija Licinija Egnacija Galiena Augusta, koji je vladao od 253. do 268. godine, te da je došlo do klesarske greške, pri čemu su izostavljena slova L i E, a slovo O suvišno jer je bi trebalo da je imenica u genitivu. Po toj teoriji pravilna forma imenice bi bila *Gallieni*.²⁰²

Osim Sergejevskog, svoja čitanja natpisa su ponudili i drugi autori poput Imamovića i Dušanića. Vođen podacima iz *CIL*-a, Imamović je smatrao da je spomenik podignut u čast Jupitera, a ne *Terra Mater*, te ga je tumačio kao dva odvojena spomenika.²⁰³ U drugu ruku, Dušanićevo čitanje je sličnije Sergejevskom, koje je u nauci prihvaćeno kao pravilno, i ne mijenja uveliko smisao natpisa.²⁰⁴

Ova dva spomenika iz Briševa navode na pitanje da li je postrojenje za obradu željezne rude postojalo i u Briševu. Ako su spomenici pronađeni *in situ*, spomen *vilicus officinae ferrariae* ukazuje na postojanje postrojenja u Ljubiji i Briševu, osim ako jedno od ta dva mjesta nije bilo epicentar za šire područje obrade željezne rude.

10. Votivna ara posvećena *Terra Mater* iz Ljubije

Pronađena je 1954. godine u ljubijskom rudniku, zajedno sa još tri are posvećene *Terra Mater*. Zajedno sa još dvije se čuva u Muzeju Kozare u Prijedoru, dok je četvrta u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. Spomenik je teško oštećen, postoje tragovi profiliranja baze i simsa, a sam sims je, moguće, bio bogato ukrašen. Vrh spomenika je zaobljen i stiliziran. Natpisno polje je skoro u potpunosti uništeno, a čitljiv je samo početak natpisa koji glasi *Terrae Matri*.

Dimenzije: visina: 112 cm, širina: 41 cm, debljina: 21cm; visina slova: –;

Literatura:

ILJug I, 159 = AE 1958, 0065 (B)

EDCS-10000256 = EDH 019711

TM: 181975

Sergejevski, 1957, 112; Sergejevski, 1963, 92; Imamović, 1977, 420–421; Mesihović, 2011, 346; Šaćić, 2016, 213–214.

[*Terra*]e Mat[ri] / [---]VRI / [---]TI(?)I(?)I(?)[-] / [---]N[---] ⁵/ [---]PP / [-----]

(posvećeno) Majci Zemlji...

²⁰² Sergejevski, 1957, 114.

²⁰³ [---] Map / I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] / [---] Joe Galenio / sup cur(a) ⁵/ pro Merc(ur) / ius vil(icus) off(icinalis) / pri(idea) XI kal(ende) (Imamović, 1977, 352).

²⁰⁴ sup(!) cur(a) ⁶ / [---] / [p]ro[curatoris]Merc[u] / [r]ius vil(icus) off(icinarum) / [f]e[r]r[ariarum] [---] (Dušanić, 1977, 84, fus. 202).

Fotografija: © Muzej Kozare u Prijedoru

Datacija: III stoljeće

Od pet redova teksta koji se naziru na erodiranom spomeniku, samo se iz prvog reda može dobiti konkretna informacija, što je ime božanstva kojem je spomenik posvećen. Činjenica da je posvećen *Terra Mater* ovaj spomenik svrstava u niz drugih, ranije obrađenih, spomenika iz Ljubije. Po uzoru na njih, smatra se da je i ova ara podignuta 21. aprila, tj. *XI Kalendas Maias*, nekad tokom trećeg stoljeća. Posveta je, vrlo vjerovatno, sadržavala ime cara, eventualno njegovog suvladara, njima bliskih srodnika, prokuratora i vilika. Koristeći te informacije, nauka i ovu aru uzima za potvrdu značaja boginje *Terra Mater* u ljubijskom arealu, iako i dalje ostaje nepoznato porijeklo njenog štovanja u ovoj mikro regiji.

11. Votivna ara posvećena boginji Nemezi iz Starog Majdana

Ara je pronađena šezdesetih godina prošlog stoljeća na lokalitetu Troska u mjestu Stari Majdan, zajedno sa još dvije are, posvećene Sedatu. Spomenik je od lapora, kvalitetne izrade i sa prisutnom profilacijom. Pretrpio je oštećenja natpisnog polja, simsa i baze. Jedan dio baze je odlomljen dok su sims i natpisno polje erodirani. Ipak, natpis je u većem dijelu očuvan i nisu postojale poteškoće u njegovoj rekonstrukciji.²⁰⁵ Sastoji se od sedam redova teksta, sa posvetom boginji Nemezi od upravitelja i kolegija. U posljednjem redu natpisa u riječi *posuit* uklesana su dva slova S, što se smatra klesarskom greškom. Slova su jednake veličine i plitko uklesana. Spomenik se danas čuva u Muzeju Kozare u Prijedoru.

Dimenzije: visina: 113 cm, širina: 60 cm, debljina: 13 cm; visina slova: 5 cm;

²⁰⁵ Paškvalin, 1969, 167.

Literatura:

ILJug II, 775

EDCS-10000787 = EDH 034263

TM: 182856

Paškvalin 1969, 167; Imamović, 1977, 432–433; Bojanovski, 1983, 124; Bojanovski, 1988, 280, Škegro, 1997, 100; Dušanić, 1999, 136; Bojanovski, 1999, 164, Mesihović, 2011, 336; Šačić, 2016, 214–216.

Nemes[i] Piae / in honor–em colle[g(ii)] / et Ianuari⁵ / vil(ici) Ianuarius / ex corpore / possuit(!)

Nemezi Piji, u čast kolegija i Januarija upravitelja, Januarij podigao spomenik od udruženja

Fotografija: © Muzej Kozare u Prijedoru

Datacija: III stoljeće

Kao izvorno grčko božanstvo, Nemeza je bila prisutna u svim slojevima društva. Među Grcima je bila obožavana kao boginja svemirskog balansa te se svaka promjena života u svijetu vezala za nju. U vrijeme Carstva bila je obožavana u vojsci jer se smatralo da donosi sreću na bojnom polju²⁰⁶, a samim tim su je obožavali i gladijatori i oslobođenici. Nemeza je bila omiljena i među privrednim društvima, čemu svjedoči i spomenik iz Starog Majdana.²⁰⁷

Ara iz Starog Majdana je jedini spomenik posvećen grčkom božanstvu Nemezi na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Poredeći tu činjenicu sa pojavom *Terra Mater* isključivo na rudarskom prostoru sjeverozapadne Bosne, može se zaključiti da je ondašnje stanovništvo imalo veoma specifično porijeklo ili afinitete. Dedikant *Ianuarius* je, vjerovatno, bio grčkog porijekla, a vezuje ga se sa dedikantom *Ianuarius* koji je podigao spomenik u čast *Terra*

²⁰⁶ Rimski ekvivalent Nemezi je Fortuna (Imamović, 1977, 224).

²⁰⁷ Imamović, 1977, 224.

Mater u Ljubiji.²⁰⁸ Šačić smatra da se ta teorija ne treba olako odbaciti jer Ljubija i Stari Majdan nemaju veliku geografsku udaljenost pa su samim tim pripadali istom rudarskom distriktu geografski i administrativno.²⁰⁹ Precizna datacija ovog spomenika bi potvrdila ili opovrgnula tu sponu, ali njegov natpis ne sadrži takvu formulu koja bi precizirala period podizanja ovog spomenika. Paškvalin smatra da se spomenik ne može datirati u period prije trećeg stoljeća²¹⁰, tako da bi mogao biti iz vremena dinastije Severa.²¹¹

Specifičnost ovog spomenika, što ga izdvaja iz niza drugih, je spomen pojmova *collegium* i *corpus*. Dušanić smatra da ta dva pojma imaju jednako značenje te da je kolegij iz Starog Majdana bio udruženje zakupnika rudnika, a da je dedikant Januarij njihov predstavnik.²¹² Za razliku od Dušanića, Škegro smatra da su *collegium* i *corpus* udruženja malih poduzetnika.²¹³ Kako je spomenik pronađen na teritoriji rudarskog distrikta i u poređenju sa drugim spomenicima koje također podiže vilik, vjerovatnost je da je u ovom slučaju *collegium* u kontekstu udruženja rudarskih radnika. Teoriji da su ti pojmovi sinonimi, ide u prilog kontekst navedenog natpisa, pa je vjerovatno, *corpus* opći pojam za *collegium*.

Paškvalin navodi kako su u kolonijama i municipijima Carstva postojala tri udruženja: *collegium fabrum*, *collegium centonariorum* i *collegium dendrophororum*. Prvo udruženje je okupljalo industrijske zanate, drugo je bilo vatrogasnog karaktera, a treće drvodjeljskog.²¹⁴ Ova tri udruženja su većinom djelovala zajedno, pa su na epigrafskim spomenicima često prisutni *collegium fabrum et centonariorum*, čija je zaštitnica bila Nemeza.²¹⁵

12. Votivna ara posvećena Sedatu iz Starog Majdana

Votivna ara posvećena Sedatu pronađena je u mjestu Stari Majdan, na lokalitetu Troska, šezdesetih godina prošlog stoljeća. Spomenik nema vidljive ukrase, izuzev profiliranih bočnih strana. Baza i sims su vertikalno odlomljeni, s tim da baza nedostaje u potpunosti. Natpisno polje je očuvano, a sastoji se od sedam redova teksta, duboko uklesanih slova, jednake veličine, između kojih su prisutni sitni trouglovi u ulozi interpunkcije.²¹⁶ Donji dio spomenika je za nekoliko nijansi tamniji od ostatka, što je moguća posljedica izlaganja spomenika vlažnim uvjetima. Ara je trenutno izložena u Muzeju Kozare u Prijedoru.

Dimenzije: visina: 97 cm, širina: 38 cm, debljina: 19 cm; visina slova: 7 cm;

²⁰⁸ *ILJug* II, 778 = AE 1973, 0412.

²⁰⁹ Šačić, 2016, 216.

²¹⁰ Paškvalin, 1969, 168.

²¹¹ Šačić, 2016, 216.

²¹² Dušanić, 1977, 85, fus. 520.

²¹³ Škegro, 1999, 118.

²¹⁴ Paškvalin, 1970, 26, fus. 74; fus. 75.

²¹⁵ *Ibid.*, 26; Imamović, 1977, 224.

²¹⁶ Paškvalin, 1969, 165; *triangulum distinguens* (Šačić, 2016, 217).

Literatura:

ILJug II, 777

EDCS-10000789 = EDH 034265

TM: 182858

Paškvalin 1969, 165–166; Paškvalin, 1970, 24; Imamović, 1977, 344–345; Dušanić, 1977, 85; Bojanovski, 1983, 123; Bojanovski, 1988, 280; Škegro, 1997, 100; Bojanovski, 1999, 161–162; Mesihović, 2011, 337–338; Šačić, 2016, 216–219.

Sedato / Aug(usto) / pro sa[l(ute)] / Aureli^s / vilici / col(l)eg(ae) / v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)

Sedatu Augustu, za zdravlje Aurelija upravitelja, kolegij zavjet ispuni rado i zaslužno

Fotografija: © Muzej Kozare u Prijedoru

Datacija: III stoljeće

Od svih posveta pronađenih na rudarskom području sjeverozapadne Bosne, dvije koje su podignute u čast Sedatu, su najzagonetnije. Sedat je specifično božanstvo jer nije pronađeno u grčkom, rimskom ili *orijentalnom* panteonu, a njegov potencijalni ekvivalent u njima je nepoznat zbog manjka informacija o istom. Većina autora, koji su se doticali ovog božanstva, smatra da ono ima lokalni (panonski) karakter, a najčešće je poistovjećen sa rimskim Vulkanom²¹⁷, iako ne postoji fizički dokaz njegove *interpretatio romana*. Kako je Vulkan klasično rimsko božanstvo vatre, vulkana, a samim tim i kovanja, postoji romantičarsko, ali i logično utemeljenje u toj interpretaciji jer se Sedat javlja upravo u područjima gdje su zastupljeni pogoni za obradu željezne rude. U prilog ovoj teoriji idu i nalazi epigrafskih spomenika posvećenih Sedatu od kolegija *magister collegii centonariorum* i *magister collegii fabrum* iz Panonije i Gornje Mezije²¹⁸, ali i nalaz spomenika iz

²¹⁷ Paškvalin, 1970, 25; Imamović, 1977, 103; Bojanovski, 1988, 371; Dušanić, 1999, 676.

²¹⁸ CIL III, 10335; CIL III, 08086.;

Starog Majdana.²¹⁹ Postoji mogućnost da do *interpretatio romana* nije moglo doći jer je Sedat služio svojoj specifičnoj ulozi, otprije utemeljenog, panonskog božanstva.²²⁰ Na prostoru Panonije, Sedat se kao vlastito ime javlja samo na jednom spomeniku.²²¹

Ovaj kult se, na prostoru Panonije, javlja i među keltskim narodom Eraviscima i panoncima Breucima, za šta Paškvalin smatra da ide u prilog teoriji o panonskom porijeklu, na čijoj teritoriji su ga usvojili i doseljenici.²²² Ako je teorija o Sedatu, kao epihorskom božanstvu tačna, onda bi domaće stanovništvo ovog rudarskog distrikta pripadalo provinciji Panoniji. Ipak, poznato je da je granica između Panonije i Dalmacije prolazila sjeverozapadnim dijelom Bosne što uveliko otežava pripajanje njenog rudarskog distrikta jednoj od navedene dvije provincije. Zdravko Marić je u svom članku *Donja Dolina* ustanovio da su prahistorijski naseljenici tog lokaliteta, u svojoj materijalnoj kulturi, ispoljavali odlike panonskih naroda²²³, što je nauka uzela kao argument pripadnosti rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne istoj provinciji u antičko doba. Sudeći po *nomen gentilicium Aurelius*, koji je većini lokalnog stanovništva uz građanstvo dodijeljen u periodu nakon 212. godine, može se reći da je upravitelj Aurelij bio lokalnog porijekla.

13. Votivna ara posvećena Sedatu iz Starog Majdana

Druga votivna ara posvećena Sedatu, iz Starog Majdana, pronađena je *in situ*. Spomenik je isklesan od vapnenca, ima profiliranu, oštećenu bazu kojoj nedostaje donji desni ugao i plastičnu dekoraciju na simsu. Natpisno polje nije uokvireno, a sadrži šest redova teksta, približno jednakih slova. Spomenik se čuva u Muzeju Kozare u Prijedoru.

Dimenzije: visina: 86 cm, širina: 47 cm, debljina: 34 cm; visina slova: 4 cm;

Literatura:

ILJug II, 776

EDCS-10000788 = EDH 034264

TM: 182857

Paškvalin 1969, 166–167; Imamović, 1977, 346–347; Dušanić, 1977, 85; Bojanovski, 1983, 124; Bojanovski, 1988, 280, fus. 11; Škegro, 1997, 100, fus. 209; Bojanovski, 1999, 162–163; Mesihović, 2011, 336–337; Šaćić, 2016, 220.

Sedato / Aug(usto) / pro sal(ute) / Aureli vil(ici) ⁵/ collegius(!) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Sedatu Augustu, za zdravlje Aurelija upravitelja, kolegij zavjet ispuni rado i zaslužno

²¹⁹ Paškvalin, 1969, 165–167.

²²⁰ Imamović, 1977, 103.

²²¹ *Narcissus / C(ai) Pandul-/ei Sedati –/ ser(vus) an(norum) XIII ⁵/ h(ic) s(itus) e(st)* (AE 1978, 0624)

²²² Paškvalin, 1970, 25.

²²³ Marić, 1964, 5–128.

Fotografija: © Muzej Kozare u Prijedoru

Datacija: III stoljeće

Iako se razlikuju u fizičkom aspektu, ova i prethodno obrađena ara, na osnovu čitanja I. Bojanovskog²²⁴, imaju skoro identičnu formulu natpisa. Obje su posvećene Sedatu, za zdravlje vilika Aurelija, od strane kolegija. Jedina razlika u ova dva natpisa ogleda se u riječi *villicus* koja je na ovom spomeniku napisana u skraćenoj formi genitiva *vil*.²²⁵ Prije Bojanovskog, svoje čitanje je predložio i V. Paškvalin koji peti red natpisa rekonstruiše kao *collegius seu coll(egium) et civ(e)s*.²²⁶ S obzirom na to da su oficine, a samim tim i kolegiji, bili neovisni od mjesta u kojem se nalaze, ova rekonstrukcija se kontekstualno ne uklapa. Civilni građani nisu bili dio strukovne korporacije u pogonu.²²⁷

Kako se na oba spomenika, posvećena Sedatu, kao i na onom posvećenom Nemezi, spominju kolegiji, bez precizirane okupacije, javnost je, vjerovatno na osnovu božanstva, znala o kojem se kolegiju ili kolegijima radi.²²⁸ Teorija o Sedatu, kao zaštitniku rudarskih radnika, u većoj mjeri je utemeljena nego ona o *Terra Mater*. Na osnovu toga, ako je Sedat epihorsko božanstvo, onda je krug njegovih sljedbenika jako uzak, te treba potražiti njegove ekvivalente u drugim panteonima. Najbliži tome bi bio rimski Vulkan ili grčki Hefest.

²²⁴ Bojanovski, 1999, 163.

²²⁵ Šačić, 2016, 220, fus 749

²²⁶ Paškvalin, 1969, 166.

²²⁷ Bojanovski, 1999, 163.

²²⁸ *Argumentum ex silentio* (Paškvalin, 1970, 27).

14. Ulomak titula iz Maslovara

Ulomak titula sa natpisom pronađen je 1962. godine, u metalurškom pogonu u dolini Japre. Imao je sekundarnu upotrebu u kasnoantičkoj bazilici, tj. u objektu broj 11 metalurškog pogona. Danas se nalazi u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Dimenzije: visina: – cm, širina: – cm, debljina: – cm; visina slova: – cm;

Literatura:

ILJug II, 766

EDCS-10000778 = EDH 034208

TM: 182801

Basler, 1977, 143, Tbl. XVII, sl. 4; Škegro, 1997, 100, br. 108; Mesihović, 2011, 353; Šaćić, 2016, 230–231.

[---]pr(ocurator) Aug[usti] / [---]IIII / [

... carski namjesnik (rudnika)... četiri

Preuzeto iz: Basler, 1975–76, tab. XVII, foto. 4

Datacija: II–III stoljeće

Ulomak titula sadrži dio natpisa, klesanog u skraćenicama, koji se rekonstruiše kao *procurator augusti*. Moguće da je ovo jedini fragment sepulkralnog spomenika iz rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne koji u svojoj formuli natpisa spominje rudarsku funkciju prokuratora, tj. carskog namjesnika.

15. Votivna ara posvećena Jupiteru Dolihenu iz Maslovara

Dolihenov kult je vojnički kult rasprostranjen širom Carstva, a u dolini Japre, u Maslovarama, je pronađen jedan nalaz. To je votivna ara sa reljefom božanstva i epigrafskim natpisom IOMD ET CAS. Na središnjem dijelu žrtvenika, ispod orla raširenih krila i jednog dijela natpisa, uklesani su Dolihen i Kastor. Natpis se sastoji od tri reda teksta podijeljena u dvije sekcije, iznad i ispod reljefa božanstava. Prvi dio teksta, koji odaje formulu božanstva, nalazi se na samom simsu spomenika, neposredno ispod reljefne figure orla, raširenih krila, iznad kojeg su dva bršljenova lista. Ispod tog dijela teksta je profilirani dio simsa. Na dijelu spomenika, gdje je najčešće natpisno polje, nalazi se reljef

Dolihena i Kastora ili dva Kastora. Pri dnu spomenika, na bazi je drugi dio teksta, većih dimenzija slova. Na bočnim stranama simsa i baze nalaze se po tri uklesane ukrštene linije sa vrhovima u obliku bršljenovog lista. Spomenik se nalazi u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

Dimenzije: visina: 102 cm, širina: 48 cm, debljina: 24 cm; visina slova: 4.5–6 cm;

Literatura:

ILJug II, 764 = AE 1968, 0415

EDCS-10000776 = EDH 014606

TM: 181899

Sergejevski, 1965, 7–15; sl. 1. 2a; Paškvalin, 1970, 19–28; Imamović, 1977, 440–441, sl. 215; Medini, 1982, 53–91; Mesihović, 2011, 351.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) et Cas[to](ribus?) // M(arcus) Aur(elius) Flav(iu)s s(a-cerdos) I(ovis) [O] (ptimi) / M(aximi) D(olicheni) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

Jupiteru, najboljem, najvećem, Dolihenu i Kastorima, Marko Aurelije Flavije, sveštenik Jupitera najvećeg, najboljeg Dolihena, zavjet ispuni rado i zaslužno

Preuzeto iz: Sergejevski, 1965., 8.

Datacija: III stoljeće

Dolihen je sirijsko božanstvo, izjednačeno sa Jupiterom, a na ove prostore je došao sa Rimljanima. Formula *ubi ferrum nascitur*, tj. *ubi ferrum exoritur* koja se nalazi na pojedinim zavjetnim spomenicima ovog božanstva upućuje na to da su ga poštovali rudari i metalurzi, zajedno sa Kastorom.²²⁹ Ipak, dedikant Dolihenove are iz Maslovara je bio

²²⁹ Bojanovski, 1988, 275.

sveštenik, a ne villik, prokurator ili kolegij, što je slučaj sa ostalim spomenicima tog prostora vezanim za rudarstvo.

Dio natpisa IOMD ET CAS, koji predstavlja formulu sirijskog božanstva Dolihena, prvi je dopunio D. Sergejevski, smatrajući da je CAS bog Kasij²³⁰, a ispravio ga V. Paškvalin izjednačivši taj dio posvete sa božanstvom Kastorom.²³¹ Naime, po jednoj teoriji, u središnjem dijelu žrtvenika, ispod orla raširenih krila i jednog dijela natpisa, smješteni su Dolihen i Kastor. Obojica su prikazani na bikovima, u istovjetnoj rimskoj odjeći, sa tijarama u obliku gradskih bedema ili zupčastog niza šahovnice. Dok Dolihen u jednoj ruci drži dvosjeklu sjekiru, a u drugoj granu palme, Kastor u obje ruke drži po palminu granu.²³² Ipak, nakon analize ikonografije Dolihenovih spomenika sa drugih prostora, Medini je ponudio drugu teoriju. Iako je prvobitna rekonstrukcija natpisa spominjala samo Dolihena i Kastora, on smatra da su, klasično, na spomeniku prikazana dva Kastora. Po Mediniju, orao je prikaz Dolihena, a dvojica muškaraca sa reljefa su Kastori, Dolihe-novi akoliti.²³³ Ovoj teoriji idu u prilog ukrašene bočne strane simsa, sa desne i lijeve strane orla, koje bi mogle predstavljati stilizirane munje, Dolihenov najpoznatiji atribut.

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

AE	<i>L'année épigraphique</i> , Paris
ANU BiH	Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
ARR JAZU	Arheološki radovi i rasprave Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja
CIL III	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> III (ur. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
EDCS	Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby
EDH	Epigraphische Database Heidelberg (projekat: Gottfried-Wilhelm-Leibniz-Preis (DFG) by Prof. Géza Alföldy)
EDR	Epigraphic Database Rome / L'Epigraphic Database Roma (projekat: Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy)
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt</i> (ur. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (br. 1–451); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt</i> (ur. A. i J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (br. 452–1222); <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt</i> (ur. A. i J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (br. 1223–3128)
lupa	Ubi Erat Lupa (ur. F. i O. Harl) www.ubi-erat-lupa.org (Fotografska baza antičkih kamenih spomenika)
N.S.	Nova serija GZM od 1945. sv. I–VIII; od sv. IX (1954. g.) naziva se N.S. Arheologija (izdanja Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
TM	Trismegistos, (ur. M. Depauw / T. Gheldof) www.trismegistos.org (interdisciplinarna platforma za antičke natpise i informacije o njima)

Izvori

- Dio Cassius, *Dio's Roman history* (ed. E. Cary), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.
- Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia*, Libri III/IV (ed. G. Winkler–R. König), München–Zürich, 1988.
- Ptolemej Klaudije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, (ed. J. L. Berggren), New Jersey, 2010.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, (ed. H. L. Jones), LCL, Cambridge (Mass.), 1954.

Literatura

- Arheološki leksikon BiH 1988, Tom (I–III), 1988: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, (ed. B. Čović), Tom I–III; Mape 1–4, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
- Basler Đ. 1972–1973, *Nalazi novca iz predrimskog doba u Japri*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XXVII–XXVIII, Sarajevo 1972–73, 261–271.
- Basler Đ. 1975–1976, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XXX–XXXI, Sarajevo 1975–76, 121–216.
- Basler Đ. 1977, *Rudnici i metalurški pogoni i naselja u dolini Japre*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XXX–XXXI, Sarajevo 1977, 121–215.
- Basler Đ. 1999, *Rudnici i metalurški pogoni rimskog doba u Bosni i Hercegovini (s posebnim osvrtom na pogone u dolini Japre)*, Radovi sa simpozijuma *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.* 8–11. XI 1973, Zenica, 1999, 89–118.
- Bojanovski I. 1974, *Baloie–rimski municipij u Šipovu na Plivi*, Arheološki radovi i rasprave Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb VII, I–VIII, Zagreb, 1974, 347–369. +Tbl.
- Bojanovski I. 1981, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XIX, CBI 17, Sarajevo 1981, 125–197.
- Bojanovski I. 1982, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, Arheološki radovi i rasprave Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, VIII–IX, Zagreb 1982, 89–120.
- Bojanovski I. 1983, *O rimskom rudarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni–Rimska ferarija u Starom Majdanu na Sani (prethodni izvještaj)*, Arheološka problematika Bosne i Hercegovine, Zbornik I, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, 119–130.
- Bojanovski I. 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela LXVI, CBI 6, Sarajevo 1988.
- Bojanovski I. 1999, *Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, Radovi sa simpozijuma *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.* 8–11. XI 1973, Zenica 1999, 133–175.
- Čović B. 1976, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.

- Dušanić S. 1977, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior* in *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, Berlin–New York 1977, 52–94.
- Dušanić S. 1980, *Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Mezi, Istorijski glasnik I–II*, Beograd 1980, 7–55.
- Dušanić S. 1995, *Late Roman mining in Illyricum: Historical observations*, Belgrade–Bor: Archaeological Institute and Museum of Mining and Metallurgy, Belgrade 1995, 219–225.
- Dušanić S. 1999, *The miner's cults in Illyricum* u *Mélanges Claude Domergue*, Pallas 50, Toulouse 1999, 129–139.
- Džino D. 2010, *Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68*, Cambridge 2010.
- Hirt A. 2010, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford Classical Monographs, Oxford 2010.
- Imamović I. 1977, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- Imamović I. 1985, *Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine*, Prilozi instituta za istoriju XX, vol. XXI, Sarajevo 1985, 31–52.
- Marić Z. 1964, *Donja Dolina*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XIX, Sarajevo 1964, 5–128.
- Medini J. 1982, *Kult Jupitera Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XX, CBI 18, Sarajevo 1982, 53–91.
- Mesihović S. 2011A, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo 2011A, 301–372.
- Mesihović S. 2011B, *Plinijeve peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia–Herzegovina*, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Vol. 104, Split 2011B, 55–78.
- Mesihović S. 2011C, *Rimski vuk i ilirska zmija – posljednja borba*, Sarajevo 2011C.
- Pašalić E. 1954, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. IX, Sarajevo 1954, 47–75.
- Pašalić E. 1960, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.
- Pašalić E. 1984, *Period rimske vladavine do kraja III vijeka n. e.*, (ur. E. Pašalić) u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, II izdanje, Sarajevo 1984.
- Paškvalin V. 1963, *Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XVIII, Sarajevo 1963, 127–153.

- Paškvalin V. 1969, *Rimski žrtvenici iz Starog Majdana*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XXIV, Sarajevo 1969, 165–169.
- Paškvalin V. 1970, *Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XXV, Sarajevo 1970, 19–28.
- Radimsky V. 1891, *O nekim prehistoričkim i rimskim građevnim ostancima u području rijeke Sane u Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV, god. III, Sarajevo 1981, 431–445.
- Sanader M. 1996A, *Novi aspekti kulta božice Terra Mater*, Opuscula Archaeologica vol. XX, Zagreb 1996, 119–130.
- Sanader M. 1996B, *Vilicus – prilog poznavanju djelatnosti upravitelja imanja i državnog namještenika*, Opuscula Archaeologica vol. XIX, Zagreb 1996, 97–109.
- Sanader M. 1999, *Rasprave o rimskim kultovima*, Zagreb 1999.
- Sergejevski D. 1957, *Epigrafski nalazi iz Bosne*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XII, Sarajevo 1957, 109–125.
- Sergejevski D. 1963, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XVIII, Sarajevo 1963, 85–102.
- Sergejevski D. 1965, *Žrtvenik Dolihena i Kasija*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, sv. XX, Sarajevo 1965, 7–15.
- Šaćić A. 2016, *Administrative Organisation of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I–III century)*, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Ljubljani, Ljubljana 2016.
- Šajin 1999, *Od konduktora do prokuratora*, Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, vol. III, Banja Luka 1999, 37–55.
- Šajin 2014, *Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, rukopis doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Beograd 2014.
- Škegro A. 1997, *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae*, Opuscula Archaeologica, vol. XVI, no.1, Zagreb 1997, 85–116.
- Škegro A. 1998, *Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije*, Opuscula Archaeologica, vol. XXII, Zagreb 1998, 89–117.
- Škegro A. 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1999.
- Škegro A. 2003, *Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine*, Vijesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. XXXVI, Zagreb 2003, 135–164.
- Veletovac E. 2014, *Istočnobosanska rudarska oblast*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak CBI 43, Sarajevo 2014, 113–121.
- Wilkes J. J. 1969, *Dalmatia*, London 1969.
- Zaninović M. 2015, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.